1363
József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2—6.

ItK 1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1989
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

A TARTALOMBÓL

Margócsy István: Szerdahely György művészetelmélete
Véber Antal: A biedermeier-jelenségről
Varga Pál: Szentimentális-biedermeier irány a XIX. század második felének magyar lírájában
Deréky Pál: Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916—1917)

Szemle

Irodalom és ideológia a 16—17. században *(Monok István)*
Taxner-Tóth Ernő: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből *(Kokas Károly)*
Csák József: Illyés Gyula költői világképe *(Péter László)*
Földes Anna: Kaffka Margit *(Lőrinczy Huba)*
Németh Antal: Új színházat! *(Kerényi Ferenc)*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1989. XCIII. évfolyam 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Szabó G. Zoltán
Tamás Attila
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Stauder Mária
technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG
Budapest
Ménesi út 11–13.
1118

Margócsy István: Szerdahely György művészetelmélete 1
Wéber Antal: A biedermeier-jelenségről 34
Varga Pál: Szentimentális-biedermeier irány a XIX. század második felének magyar lírájában 48
Deréky Pál: Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917) 64

Évforduló

Veres András: A tudomány fogalmának és szerepének változatai Karinthy prózájában 81
Pála Károly: A szkeptikus Karinthy 91

Kisebb közlemények

Kőszeghy Péter: A zay-ugróci levéltár verses kéziratairól 97
Demeter Júlia: Dugonics András kéziratos drámái 101
Zentai Mária: Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években 107

Vita

Horváth Iván: Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához 113

Műhely

Szabó Flóris: Huszita-e a huszita biblia? 118
Csonka Ferenc: A Bocatius-kutatás eredményei és problémái 126
George, Emery: Kiegészítő megfigyelések Radnóti Miklós Hölderlin-recepciójának kérdéséhez 136

Adattár

Enyedi Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság leveles ládájából (1795-ös levelek) 147
Szabó G. Zoltán: Kölcsey egy ismeretlen országgyűlési üzenete 152
Bögöly József Ágoston: Péterfy Jenő írása Taine pszichológiai főművéről 154

Szemle

Irodalom és ideológia a 16–17. században *(Monok István)* 159
Taxner-Tóth Ernő: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből *(Kokas Károly)* 163
Izsák József: Illyés Gyula költői világképe *(Péter László)* 165
Földes Anna: Kaffka Margit *(Lőrinczy Huba)* 168
Németh Antal: Új színházat! *(Kerényi Ferenc)* 171

*

Bod Péter: Szent Hilárius – Rezeption der deutschen Literatur in Ungarn 1800–1850. – Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon – Fülöp László: Realizmus és korszerűség – Tevan Andor levelesládájából – Vörös Imre: Fejezetek XVIII. századi fordításirodalmunk történetéből – Wéber Antal: Toldy Ferenc *(Németh S. Katalin, Wéber Antal, Varga Imre, Olasz Sándor, Szilágyi Márton, Penke Olga, Ratzky Rita)* 173

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1363
József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2—6.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), BÍRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER, HORVÁTH IVÁN, KISS FERENC, KULCSÁR PÉTER, SZABÓ G. ZOLTÁN, TAMÁS ATTILA, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

V. Lőrik

1989. XCIII. ÉVFOLYAM

1989
ARGUMENTUM KIADÓ, BUDAPEST

Ács Pál (Budapest)
Angyalosi Gergely (Budapest)
Balázs Mihály (Szeged)
Bartók István (Budapest)
Bíró Ferenc (Budapest)
Bitskey István (Debrecen)
Bodnár György (Budapest)
Bögöly József Ágoston (Budapest)
F. Csanak Dóra (Budapest)
Csonka Ferenc (Budapest)
Dávidházi Péter (Budapest)
Delon, Michel (Párizs)
Demeter Júlia (Budapest)
Deréky Pál (Bécs)
Di Francesco, Amedeo (Nápoly)
Enyedi Sándor (Budapest)
Ferdinandy Mihály (Rio Piedras, Puerto Rico)
Fried István (Budapest)
Gál György (Szeged)
George, Emery (Ann Arbor)
Hargittay Emil (Budapest)
Hopp Lajos (Budapest)
N. Horváth Béla (Szekszárd)
Horváth Iván (Budapest)
Horváth Károly (Budapest)
H. Hubert Gabriella (Budapest)
Jankovics József (Budapest)
Jankovits László (Pécs)
Jolsvai András (Budapest)
Kádár Judit (Budapest)
Kecskés András (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)
Kiss József (Budapest)
Kocsor Erika (Szeged)
Kokas Károly (Szeged)
Komlovszki Tibor (Budapest)
Kőszeghy Péter (Budapest)
Lőrinczy Huba (Szombathely)
Lukácsy Sándor (Budapest)
Margócsy István (Budapest)
Monok István (Szeged)
Nemeskürty István (Budapest)
Németh S. Katalin (Budapest)
Olasz Sándor (Szeged)
Orlovszky Géza (Budapest)
Orosz László (Kecskemét)
Pála Károly (Budapest)
Pásztor Emil (Eger)
Penke Olga (Szeged)
Péter László (Szeged)
Pintér Márta Zsuzsanna (Budapest)
Pomogáts Béla (Budapest)
Ratzky Rita (Budapest)
Rohonczi Edit (Budapest)
Rübberdt, Irene (Berlin)
Schelken Pálma (Budapest)
Szabó Flóris (Pannonhalma)
Szabó Géza (Budapest)
Szabó G. Zoltán (Budapest)
Széles Klára (Budapest)
Szelestei N. László (Budapest)
Szigeti Csaba (Szeged)
Szilágyi Márton (Budapest)
Szilasi László (Szeged)
Szőnyi Etelka (Szeged)
Szőnyi György Endre (Szeged)
Szörényi László (Budapest)
Taxner-Tóth Ernő (Budapest)
Török László (Budapest)
Urbán Aladár (Budapest)
Vadai István (Szeged)
Vadász Géza (Székesfehérvár)
Varga Imre (Budapest)
Varga Pál (Debrecen)
Veres András (Budapest)
Wéber Antal (Budapest)
Zemplényi Ferenc (Budapest)
Zentai Mária (Szeged)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

Bíró Ferenc: Csokonai programja 351
Deréky Pál: Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917) 64
Hopp Lajos: Mikes Kelemen Fleury-fordításai 511
Horváth Iván: Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben 193
Horváth Károly: Az ember tragédiája és a korabeli kritika 530
Kiss József: Előre! (Egy jelszó irodalmi változatai Uhlandtól Petőfiig) 390
Komlovszki Tibor: A Balassi-vers akusztikája 206
Lukácsy Sándor: Ubi sunt (Egy formula rövid életrajza) 217
Margócsy István: Szerdahely György művészetelmélete 1
Szőnyi György Endre: Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója 493
Tazner-Tóth Ernő: A világ változásai a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*ban 370
Varga Pál: Szentimentális-biedermeier irány a XIX. század második felének magyar lírájában 48
Wéber Antal: A biedermeier-jelenségről 34

Évforduló

Pála Károly: A szkeptikus Karinthy 91
Veres András: A tudomány fogalmának és szerepének változatai Karinthy prózájában 81

Vita

Horváth Iván: Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához 113
Kőszeghy Péter: Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván *Egy vita elhárítása* című cikkéhez 597

Kisebb közlemények

Ács Pál: Rimay János korai versciklusai 306
Demeter Júlia: Dugonics András kéziratos drámái 101
FC-Csoport: A strófaváltás a XVII. századi magyar költészetben 250
Fried István: A meg nem valósult magyar polgári dráma 582
Gál György: A „Répertoire de la poésie hongroise ancienne" adatmodellje 267
Hargittay Emil: A régi magyar gúnyvers poétikájához 312
H. Hubert Gabriella: Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban? 298
(H. K.): Helyreigazítás 596
Jankovits László: Az orális epika XVI. századi hagyományáról 287

Kádár Judit: Angol elbeszélések a XIX. század elejének Magyarországáról 574
Kerényi Ferenc: Eötvös József pályakezdéséről és a *Csél* szerzőségéről 428
Kocsor Erika: Egy régi költői eljárás XVII. századi magyar prózaíróknál: az anagrammák poétikája 273
Kőszeghy Péter: A zay–ugróci levéltár verses kéziratairól 97
Németh S. Katalin: Zrínyi-Újvár és az istenek 565
Orlovszky Géza: A Balassi-kódex hasonmás kiadásához 425
Pásztor Emil: Kazinczy Ferenc leveleinek száma 427
Ratzky Rita: Petőfi Sándor, három megye táblabírája 432
Schelken Pálma: Tóth Árpád különös gyorsírása 433
Szabó Géza: Balassi Bálint nyelvváltsága 562
Szigeti Csaba: A Balassi-vers strófikájának lerombolása a XVII. században 256
Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán és a regionális népi műveltségek romantikus képe a XIX. század közepén 592
Szőnyi Etelka: XVI. századi énekelt próza: egy filológiai kérdés 294
Török László: Klasszikus prózai olvasmányélmények Janus Pannonius epigrammáiban 415
Vadai István: A XVII. századi magyar költészet: idézetek poétikája (II.) 281
Vadász Géza: Janus és Gellius 558
Zemplényi Ferenc: A felező tizenkettes eredete 242
Zentai Mária: Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években 107

Műhely

Angyalosi Gergely: Kakuk Marci: a picaro és a buddhista 465
Csonka Ferenc: A Bocatius-kutatás eredményei és problémái 126
Di Francesco, Amedeo: A históriás ének mint formulaköltészet 446
Ferdinandy Mihály: A dualizmus kora 650
George, Emery: Kiegészítő megfigyelések Radnóti Miklós Hölderlin-recepciójának kérdéséhez 136
N. Horváth Béla: A falu-motívum helye József Attila világképében 673
Jolsvai András: „Írók akadémiája": a megalapítástól a megalakulásig 605
Kecskés András: Magyar zene — magyar vers 627
Rübberdt, Irene: Két vers a modernség és az avantgárd között 458
Szabó Flóris: Huszita-e a huszita biblia? 118

Adattár

Bögöly József Ágoston: Péterfy Jenő írása Taine pszichológiai főművéről 154
F. Csanak Dóra: József Attila három versének autográf variánsa 443
Enyedi Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság leveles ládájából (1795-ös levekek) 147
Jankovics József: Két Bethlen Miklós-dokumentum 439
Szabó G. Zoltán: Kölcsey egy ismeretlen országgyűlési üzenete 152
Szelestei N. László: Pázmány Péter levele Pethő Gergelyhez 438
Szörényi László: Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi Lászlóról 683

Szemle

Bodnár György: A „mese" lélekvándorlása *(Angyalosi Gergely)* 482
Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale *(Delon, Michel)* 473

Fábri Anna: Az irodalom magánélete *(Jolsvai András)* 706
Földes Anna: Kaffka Margit *(Lőrinczy Huba)* 168
Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek *(Urbán Aladár)* 341
Három új kötet a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatban *(Bitskey István)* 717
Imre László: Arany János balladái *(Szilasi László)* 712
Irodalom és ideológia a 16–17. században *(Monok István)* 159
Ismeretlen szerző: Rákóczi-eposz *(Varga Imre)* 720
Izsák József: Illyés Gyula költői világképe *(Péter László)* 165
Jelzés a világba (A magyar irodalmi avantgarde dokumentumai) *(Deréky Pál)* 485
Németh Antal: Új színházat! *(Kerényi Ferenc)* 171
Petőfi-adattár I–II. *(Orosz László)* 476
Radó György: Madách Imre *(Horváth Károly)* 709
Kazinczy Ferenc: Az én életem *(Fried István)* 337
Kortársak József Attiláról (1922–1945) *(Agárdi Péter)* 323
J. Soltész Katalin: Arany János verselése *(Kecskés András)* 478
Szabó G. Zoltán — Szörényi László: Kis magyar retorika *(Bartók István)* 713
Szeli István: Az erózió ellen *(Rohonczi Edit)* 488
Tamás Attila: A nyelvi műalkotás jelentése *(Széles Klára)* 346
Taxner-Tóth Ernő: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből *(Kokas Károly)* 163
Tóth Dezső: Közösség és irodalom *(Bodnár György)* 715
Unitarism and Related Movements *(Balázs Mihály)* 335

*

Bod Péter: Szent Hilárus *(Németh S. Katalin)* 173 — Fülöp László: Realizmus és korszerűség *(Olasz Sándor)* 177 — Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon *(Varga Imre)* 175 — Rezeption der deutschen Literatur in Ungarn 1800–1850 *(Wéber Antal)* 174 — Tevan Andor levelesládájából *(Szilágyi Márton)* 178 — Vörös Imre: Fejezetek XVIII. századi fordításirodalmunk történetéből *(Penke Olga)* 180 — Wéber Antal: Toldy Ferenc *(Ratzky Rita)* 181

Krónika

Egy tudomány önarcképe *(A textológia kistükre Stoll Béla könyvében) (Dávidházi Péter)* 183
„Iskoladráma és folklór" *(Pintér Márta Zsuzsanna)* 189
Kiss Ferenc hatvanéves *(Pomogáts Béla)* 188
Versszerzés és poézis (A XVI–XVII. századi magyar költészet) (Salgótarján–Eresztvény, 1988. május 18–22.) 349

Nekrológok

Csanda Sándor (1927–1989) *(Fried István)* 725
Martinkó András (1912–1989) *(Szörényi László)* 724
Pukánszkyné Kádár Jolán (1892–1989) *(Kerényi Ferenc)* 723
Schulek Tibor (1904–1989) *(Nemeskürty István)* 491

Abaelardus, Petrus 248
Abafi Lajos 511
Ábel Jenő 221
Abélard, Pierre → Abaelardus, Petrus
Abody Béla 92
Ábrányi Kornél 633
Achim András 664
Ackroyd, P. R. 123
Aczél György 715
Ács Pál 306, 313, 350, 508–509
Ács Mihály 305
Ádám János 254–255
Adamik Tamás 274, 289, 416, 560
Adorján Boldizsár 432
Adorno, Theodor W. 35, 487–488
Ady Endre 48, 50, 54, 60, 65, 67–68, 71, 188, 324–325, 327–329, 458, 464, 479, 483–484, 487, 656, 660, 663, 665, 667–669, 671–672, 676, 712
Aelius Lampridius 422
Aeneas Sylvius → Piccolomini, Aeneas Sylvius
Aesopus → Aiszóposz
Áfra János 563
Agárdi Péter 335, 715
Aggházy Károly 648
Ágh István 188
III. Ágost szász választó, lengyel király 340
Ágoston Julián 170
Ágoston, Szent (Aurelius Augustinus) 228, 233, 289, 524, 526–527
Agrippa, Menenius 441
Aiszóposz 520, 717
Ákos Károly 347
Alapy Gyula 371
Áldor Imre 605
Alembert, Jean Le Rond d' 13
Alexander Bernát 57, 154
Alexander Severus 422
Alexovics Balázs 235
Alfonso, Pedro 233
Allport, Gordon 575, 581
Almási Balogh Pál 6
Alszeghy Zsolt 101, 106, 720
Altick, Richard 574
Alvinczi Péter 161, 320
Amadé László 261
Ambrus, Szent 201, 524, 527
Ameln, Konrad 299
Ammonius 132
Anakreón 356
Andrássy György 608–610, 612, 622, 624
Andrássy Gyula, id. 656–658, 661–662, 667–668, 672
Andrássy Gyula, ifj. 656, 666, 672
Andreas Pannonius 221, 225
Angerianus, Hieronymus 207
Angster Mária 59
Angyal Dávid 154, 621
Angyalosi Gergely 465
Antonelli, Roberto 203–204
Ányos Pál 366
Apafi Mihály 720–721
Apáti Ferenc 242, 244–245, 314, 316, 319
Apel, J. A. 641, 643
Apollinaire, Guillaume 72, 142, 238
Apor István 439
Appius Claudius 421
Apponyi Pál 438
Apponyi Sándor 573
Apuleius 526–527
Aranka György 147–152, 181, 475
Aranson 347
Arany János 40, 51, 58, 62, 65, 67, 69, 76, 108, 187, 195, 203, 233, 238, 240, 242, 351, 460, 478–481, 489, 531–536, 538–540, 545, 549, 552–553, 555, 557, 592, 596, 629, 631–633, 640–643, 645–646, 648–649, 712–713
Arany Tamás 720
Aratosz 418
Archipoeta 243, 318
Arété 423
Aristo, Lodovico 14
Arisztipposz 423

Arisztotelész 29, 219, 223, 273, 423, 526, 528
Arisztophanész 526
Arisztoxenosz 635, 638–639, 641, 643–644
Arius (Areiosz) 527
Armbrust Kristóf 315, 318
Arndt, Ernst Moritz 394
Aszalay János 338
Atanáz, Nagy Szent (Athanasziosz) 527
Athanasius → Atanáz, Nagy Szent
Athénaiosz 527
Attila 225, 367, 658
Auersperg, Alexander 407
Ausonius, Decimus Magnus 132
Austerlitz, Robert 196–197, 204
Austin, J. L. 347

Babeuf, François Émile 51
Babics Kálmán 641–642
Babits Mihály 64–78, 80–81, 91, 93, 177, 188, 327, 329, 420, 478, 484, 489–490
Bach, Johann Sebastian 14
Bacon, Francis 18, 87
Badics Ferenc 620
Bahr, Hermann 66–67
Bajza József 50, 107–110, 175, 223, 339, 428–431, 620–621, 708–709
Bakai Mónika 250, 349
Baker-Smith, Dominic 499, 504–505, 509
Balásfy Tamás 312, 314–315, 320, 322
Balassa Bálint 251, 253, 314, 321
Balassa József 641
Balassi András 495–496
Balassi Bálint 186–187, 194–195, 203–204, 206–216, 223, 251, 253–254, 256–260, 262–266, 268, 286, 307–311, 317, 319, 349–350, 425–426, 452, 491, 493–496, 498–509, 562–563, 597–602, 725
Balassi Ferenc 495, 503, 506
Balassi Zsigmond 495–496
Balázs magiszter 119
Balázs Béla 65, 169
Balázs Éva, H. 5, 473, 476
Balázs János 122, 126, 319, 347
Balázs Mihály 337, 350
Baldacci 9
Bálint pap 118–120, 125
Bálint György 328, 330, 332, 335
Balla Antal 341, 672
Ballagi Mór 641
Balog Péter 320
Balogh Károly 530, 542–544
Balogh Károly, legifj. 709–711
Balugyánszky Mihály 340
Bán Imre 12, 29, 31, 273–274, 439, 509
Bánffy György 147
Bánóczi József 614
Banville, Théodore de 237
Bányai Elemér 592
Bányai Pál 725
Barabás Tibor 330
Baranyai Pál 647
Barcsai Ákos 720
Bárd Miklós 58
Baring 566
Barlay Ö. Szabolcs 160
Báróczi Sándor 10, 180
Baronius, Caesar 527
Baróti Dezső 136–138, 140–142, 146, 179
Baróti Szabó Dávid 627, 646
Barre 474
Barta János 60, 712
Barta Sándor 78
Bartal Antal 563
Bartal György 618, 622, 624, 626
Bártfai Szabó László 612, 624, 708
Bártfai László 163
Bártfay Lászlóné Mauks Jozefa 707
Bartha Dénes 315, 319
Barthes, Roland 483
Bartók Béla 73, 117
Bartók István 715
Baszileosz → Vazul, Nagy Szent
Báthory István 161, 497
Báthory Zsófia 721
Baticius, Nicolaus 719
Batiuchkof, Th. 218
Batizi András 98, 453–455
Batsányi János 6, 15, 19, 147, 366, 709
Batteux, Charles 13, 20, 29, 31
Batthyány Ferenc 215
Batthány János 610
Batthyány Lajos 344–345
Baudelaire, Charles 62
Bauer Ervin 170
Bauer Hilda 170
Baumgarten, Gottlieb Alexander 2, 4, 13, 20, 25, 29–30
Bayer József 340, 585, 723
Beales, Derek 474
Bebesi István 209
Becher, Johannes R. 459, 462–464
Becker, C. H. 218
Bede András 283
Beecher Stowe, Harriett Elizabeth 549
Beissner, Friedrich 143–145
Békési Emil 119
Békési Balázs 455
Beksics Gusztáv 672
Beksits Ignác 640–641

Bél Mátyás 127–129, 474
Béládi Miklós 165, 485, 488, 716
Belnay György Alajos 153
Belsius János 128–129
Bem József 402, 409–413
Benda Kálmán 338
Bene Ferenc 626
Beniczky Péter 725
Benjámin László 324
Benkő József 120
Benn, Gottfried 93, 459
Bens, Jacques 261
Bentley, Richard 641, 643
Benyák Bernát 5, 181
Bényei Miklós 429
Benyovszky Péter 152
Beöthy Zsolt 712
Béranger, Pierre Jean de 393–394, 411
Bérczy Károly 530–531, 545, 554–55, 711
Bercsényi Miklós 227, 282
Berecz Károly 431
Bergson, Henri 86, 88
Berkó Sándor 725
Berki Mihály 349
Bernát, Clairvaux-i Szent 123, 222, 230, 527
Bernárd Antal 380
Bernáth Árpád 673
Bernhard, Marianne 44
Bernt, Günter 317
Bertha Sándor, ifj. 630
Berzeviczy Gergely 5, 339, 388, 586–587
Berzeviczy Márton 160–161
Berzsenyi Dániel 109–110, 146, 163–164, 175, 647–648
Bessenyei György 11, 31, 189, 361–363, 388, 481, 613–614, 617, 683, 708
Bethlen Gábor 127, 162, 438
Bethlen Gergely, ifj. 151
Bethlen Imre 149
Bethlen Jánosné Váradi Borbála 321
Bethlen Krisztina 225
Bethlen Miklós 313, 439–443
Beyer, K. 641
Beythe István 303, 306
Bèze, Théodore de 296
Bezerédy György 607
Bibó István 578–579
Billroth, Theodor 641, 645
Bión (Borüszthenész?) 416
Birnbaum, Marianna D. 160, 496, 509
Bíró Ferenc 27, 351, 369, 372–373, 473
Bismarck, Otto Eduard Leopold 657–658
Bitnitz Lajos 623, 626
Bitskey István 159–161, 349, 720
Bitterbinder Miklós 106
Blankenburg, Christian Friedrich von 13
Blandrata, Giorgio 159, 337
Blass, Friedrich Wilhelm 641, 645
Blass, Ernst 460
Blésiai Péter → Blois, Pierre de
Blois, Pierre de 527
Bloomfield, Robert 347
Blotius, Hugo 718
Blume, Clemens 205, 245, 248
Blücher, Gebhard Leberecht 391–394
Bocatius János 126–135, 161
Bocatius Jánosné Belsius Erzsébet 130–131
Boccaccio, Giovanni 23
Bock, Michael 498
Bocskai István 133–134, 284
Bod Pál 173
Bod Péter 129, 173, 313, 416, 418
Bodin, Jean 162–163
Boethius, Anicius Manlius Severinus 218–219
Bodmer, Johann Jakob 13
Bodnár György 482–485, 717
Bodó Lajos 339
Bodoki József 181
Boeckh, A. 641, 643
Bogáti Fazakas Miklós 204, 456, 598
Bogatyrev, P. 447
Bogisich Mihály 234
Boileau, Nicolas (Boileau-Despréaux) 13, 18, 110
Boisrenaut, Ludovicus 569
Bóka László 66, 330–332, 437
Bókay Antal 325, 680
Bokor László 323–335
Bolgár Ágnes 199, 204
Bona, Giovanni 528
Bonaventura, Szent 219
Bonfini, Antonio 683
Bonnerot, Olivier 475
Bori Imre 178
Bornemisza Benedek 290
Bornemisza Péter 199–200, 204, 223, 228, 233–234, 243, 299, 302–303, 306, 491, 718
Borsa Gedeon 294
Borus József 410
Borzsák István 233, 415–416
Bos, Sander 509
Bossuet, Jacques Bénigne 523, 529
Bóta László 308, 310
Botka Ferenc 332, 334, 680
Bowers, Fredson 184
Bowra, Sir Cecil Maurice 450
Bowring, Sir John 108

Bozóki András 325
Böckh, August 184
Bögöly József Ágoston 154
Böhm, Wilhelm 143
Börne, Ludwig 393–394
Brassai Sámuel 631, 636, 641, 645
Braudel, Fernand 474
Brecht, Bertolt 139, 141–142, 460
Breitinger, Johann Jakob 13
Bridgeman 347
Bright, James W. 218
Bright, Richard 575–576, 579–580
Brisits Frigyes 620–621, 624–625
Bródy Pál 434
Bródy Sándor 168
Browne, Samuel 570
Brtaň, Rudo 126
Brutus 30, 219
Brücke, Ernst 637, 641
Buchanan, William 574, 577, 581
Buchananus, Georgius (George Buchanan) 506
Buda Ferenc 188
Budai Ézsaiás 622, 626
Budai (Borbély) János 719
Budina, Samuel 719
Budny, Simon 336
Bughetti, B. 125
Buonarroti, Filippo 51
Burckhardt, Jacob 35
Burger, Michel 245–246
Burke, Edmund 13
Busa Margit 338–339
Butler, Samuel 87
Buttler János 609
Bücher, Karl 641
Büchner, Arno 299
Bühler, K. 347
Büky Béla 123–124
Bürgel, Bruno H. 461
Bürger, Gottfried August 107–108
Byron, George Gordon, Lord 164, 233, 237, 490, 555–557, 581, 664

Caesar, Caius Julius 134, 653
Calderón de la Barca 14
Calpurnius Siculus, Titus 421
Calvin, Jean 159, 300
Camerarius, Joachim 717
Camões, Luís de 14, 16
Campion, Edmund 506
Camus, Albert 186
Cantril, Hadley 574, 577, 581
Carillo, Alfonso 718
Casanova, Giacomo Girolamo 474
Caselli, J. A. 159
Cassien, Jean 527
Cassius (Gaius Cassius Longinus) 30
Castiglione, Baldassare 494–495
Cato Censorius, Marcus Porcius 30, 219, 223, 504, 526
Catullus, Caius Valerius 502, 561
Cervantes Saavedra, Miguel de 14
Chambers, Sir Edmund 496, 510
Champion, Pierre 217
Chartier, Alain 219
Chasca, E. 450
Chénier, André 235
Chasterton, Gilbert Keith 93–94
Chomsky, Noam 186
Christ, Wilhelm 641, 643
Cibrándi Mihály 718
Cicero, Marcus Tullius 5, 19, 26, 132, 218, 220, 274, 415–419, 424, 431, 504, 524, 526, 559–561
Claudius, Quadrigarius 560
Clauren, Heinrich 43
Clemens Alexandrinus → Kelemen, Alexandriai
Cocceius, Johannes 163
Colaianne 497
Collard, Royer 156
Collin, Heinrich Joseph 340
Columella, Lucius Junius Moderatus 526
Coman, L. 448
Comte, Auguste 82
Condillac, Étienne Bonnot de 13
Conradi Norbert 416
Considerant, Victor 549–550
Constant, Benjamin 475
Cornea, Paul 473–475
Corneille, Pierre 14, 181, 613
Cornides Dániel 149, 474–475
Cornificius, A. C. 289
Corssen, Paul Wilhelm 637, 641, 645
Cousin, Victor 154, 156
Črnko, Ferenac 719
Croce, Benedetto 3
Culler, Jonathan 256
Curione, Orazio 719
Curtius, Ernst Robert 162, 275, 289
Curtius, Georg 641
Cyprianus, Thascius Caecilius, Szent 527
Cysarz, Herbert 144
Czeglédi István 273, 281, 312, 314–315, 318, 321
Czeizel János 337
Czetz János 404
Czindery Pál 367
Czinke Ferenc 5, 9

Czuczor Gergely 237, 411
Czvittinger Dávid 486

Csahinen Károly 339
Csáktornyai János 717
Csáktornyai Mátyás 319, 456
Csáky István 314
Csanádi Imre 239
Csanádi János 719
Csanak Dóra 443
Csanda Sándor 725
Csaplár Benedek 5, 11, 22, 614
Csapodi Csaba 439, 567
Császár Elemér 101–102, 244
Csáth Géza 83
Csató Pál 43
Cseh Ferenc 148, 151
Csehov, Anton Pavlovics 437
Csengery Antal 531–532, 534, 551, 555
Cserei Mihály 439
Cserépfalvi Imre 328
Cserey Farkas 148, 150–151, 377
Cserny Mari 711
Csete István 230
Csetri Lajos 27–28, 174
Csokonai Vitéz Mihály 6, 11–12, 19–20, 23, 108, 149, 175, 233, 314, 337, 351–369, 587–588, 627, 709, 723–724
Csomasz Tóth Kálmán 224, 294–296, 299
Csonka Ferenc 126–127, 130
Csoóri Sándor 188–189
Csorba István → Debreceni Csorba István
Csődi Pál 230
Csúri Károly 207
Csúri Károlyné 684
Csúzy Zsigmond 230, 233

Dacus, Johannes 122
Dacsó Lujza 543
Damasus, I., Szent 124
Damien, Pierre, Szent 527
Damó Kálmán 592
Dán Róbert 128, 159, 161, 335–337, 598
D'Annunzio, Gabriele 70
Dante Alighieri 14, 502, 556–557
Dánczer Béla 643
Danzinger Ferenc 328
Darholcz Kristóf 500, 503, 505–506, 562
Darvas József 330
Dávid Ferenc 337
Dávidházi Péter 188
Deák Antal 384
Deák Farkas 339, 426
Deák Ferenc 164, 384, 388, 650–651, 658, 661–662
Deák István 345
Debreceni Attila 357
Debreceni Csorba István 719
Debreczeni József 490
Décsy Gyula 118–119
Decsy Sámuel 22, 370, 377, 590
Dedekind, Friedrich 312
Defoe, Daniel 14
Dékáni Kálmán 339
Delbouille, Paul 275
Delon, Michel 476
Deme Zoltán 5
Demény Pál 334
Demeter Júlia 107
Démoszthenész 223, 526
Dengi János 641
Deppert, Wolfgang 335
Deréky Pál 64–65, 488
Dernschwam János 128
Déry Tibor 166, 330
Descartes, René 86, 88
Desmet-Grégoire, Helène 475
Dessewffy Emil 629, 631
Dessewffy József 370, 429–430, 586–587, 621, 626, 633, 709
Devecseri Gábor 416, 420
Dézsi András 287, 453, 455
Dézsi Lajos 131–132, 307, 318, 425, 509, 512, 601, 720
Diderot, Denis 13–14, 51, 476
Di Donato, R. 450
Dienes András 397–398, 403, 409–412
Di Francesco, Amedeo 446, 450
Dilthey, Wilhelm 88, 140–143, 143–146
Diogenész Laertiosz 340, 423
Dión Khrüszosztomosz 526
Dionüsziosz Halikarnasszeusz (Dionysios Halikarnasseus) (1–2. sz.) 641
Dionüsziosz, (Szürakuszai) (Dionysios, I.) 419
Diósi Géza 101–102
Diószegi András 333
Diószegi Sámuel 284–285
Divéky József 179
Dlabač, Ján Bohumir 133
Dobiache-Rojdesvensky, Olga 317
Dobokay Sándor 496, 498–499
Dóczy Jenő 324
Domitius Marsus 558
Domokos Márton 181
Domokos Pál Péter 120, 282
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 556
Dózsa György 663, 676
Döbrentei Gábor 110, 118, 432, 605, 607, 613, 624, 626, 641, 709
Döme Károly 236

Dömötöri György 264
Draskovich János 260, 264
Dreves, Guido Maria 205, 245, 248
Dsida Jenő 328
Du Bellay, Joachim 502
Dubois, J. 276
Dubos, Jean Baptiste (Du Bos) 13
Dubraviczky Simon 152–153
Dudith András 336, 718
Duggan, J. J. 450–451
Dugonics András 5–6, 10, 101–107, 189, 367, 370, 583
Dulházy Mihály 129, 131
Dumas père, Alexandre 43
Dumouriez, Charles François 399
Duncan-Jones, Katherine 510
Dux Adolf 477

Eberhard, August Gottlieb 109–110
Eckhardt Sándor 204, 215–216, 306, 311, 319, 491, 493, 496, 509–510, 562–563, 601
Edeline, F. 276
Édes Gergely 236
Efrém, Szent 218
Egressy Béni 634
Egressy Gábor 632
Einstein, Albert 89
Eirénaiosz → Irén, Szent
Elias, Norbert 52
Eminescu, Mihai 556
Empedoklész 219, 559
Endler, Franz 40
Endrődi Sándor 50, 52–55, 58–61, 324, 399, 476–477
Engel, Johann Jakob 584
Engels, Friedrich 115–117
Ennius, Quintus 505, 561
Enyedi György 447
Enyedi Sándor 147, 584
Eörsi István 329, 487
Eötvös Ignác 5, 624
Eötvös Ignácné Lilien Anna 431
Eötvös József 38, 344, 428–431, 531, 650–651
Epimenidész 312
Epiphaniosz, Szalamiszi (Epiphanius) 527
Erasmus, Desiderius 132
Ercsei Dániel 626
Erdei Ferenc 331
Erdei István 332–333
Erdélyi Ilona, T. 535
Erdélyi János 228, 338, 532, 535–537, 539–543, 545, 547–557, 595–596, 629, 631–632, 641–642, 646, 712
Erdélyi József 329
Erdődy János 333
Erdődy Tamás 438
Erdős Renée 647
Erdt, Werner 335
Erlich, Viktor 256
Erődi Dániel 641
I. Erzsébet, angol királynő 505
Espersit János 327
Esterházy József 152, 614
Esterházy Mihály 608–610
Esterházy Pál 227, 281
Esterházy Péter 714
Esze Tamás 521
Euagriosz Pontikosz (Evagrius Ponticus) 527
Eustache Deschamps 220
Euszebiosz, Caesareai (Eusebios) 527
Eusztathiosz, Thesszalonikéi (Eustathius Thessalonicensis) 526
Eutropius 218
Evans, C. F. 123

Fabchich József 646
Fábián Dániel 675
Fábián Gábor 164, 430
Fabó Bertalan 641–642
Fábri Anna 40, 163, 706–709
Fábry Zoltán 172, 328, 333, 725
Fajans, S. 347
Falk Miksa 477, 605, 608
Fallersleben, Hoffmann von 565
Faludi Ferenc 10–11, 32, 181, 318, 583
Falus Róbert 560
Farkas András 454–456
Farkas Dezső 682
Farkas Gyula 118–119, 126
Farkas Lajos 511
Favorinus (Fabórinosz) 421, 558–559
Fáy András 38, 43, 165, 374, 620
Faye, Jean Pierre 257
Fehér Erzsébet 117
Féja Géza 328
Fejér György 370, 378, 616, 623–624, 626
Fejér Judit 103
Fejtő Ferenc 117, 325, 327–328, 330–331, 333–335
Fekete Imre 10, 454
Felner Márton 474
Felvinczi Zsigmond 721
Fénelon, François de Salignac de la Mothe 181, 529
Fényfalvi Kardos Adorján 11
Fenyő István 429–430
Ferdinandy Gejza 672

Ferdinandy Gyula 672
Ferdinandy Mihály 650, 657–661, 664–665, 672
Ferenc, Assisi Szent 121, 126
Ferenc, I. 340, 373–374, 376, 381–382, 386, 615, 625
Ferenc Ferdinánd trónörökös 653, 662, 672
Ferenc József, I. 657, 659, 663, 667–668, 672
Ferenczi László 66
Ferenczi Sándor 83–85
Ferenczi Zoltán 405, 428–429
Ferenczy József 428
Ferstl 153
Fest Sándor 575–576
Festetics Fanny 430
Festetics György 12, 41, 366, 371
Festetics László 371
Feuerbach, Ludwig 116–117
Fiala Ferenc 329
Fielding, Henry 4, 14
Fileki János 225
Filettino, Marino da 415–416
Fink, Béatrice 475
Fischer, Carl 317
Fish, S. 348
Flandrin, Maria 474
Flaubert, Gustave 556
Fleury, Claude 511–529
Fodor András 188
Fodor József 334
Fogarasi János 480, 628–633, 636, 641–642, 645, 649
Foktövi János 320
Fónagy Iván 205, 288, 347
Fontane, Theodor 460
Forbáth Imre 725
Forgách Ferenc 718–719
Forgách Imre 718–719
Forgách Mihály 506
Forgács Tamás 125
Fornaçon, Siegfried 299
Fourier, François Charles Marie 51, 549
Földes Anna 168–171
Földessy Gyula 324, 462
Földi János 11, 195, 337, 479, 481, 627
Földváry Gábor 620
Förster Aurél 641, 647
Frankói Vilmos 221
Franck Bálint 496
Frank István 202, 205
Frankenburg Adolf 43–44
Fráter Erzsébet 544
Franz, Michael 560–562
Frensdorff, Ferdinand 565
Fresidy F. M. 380
Freud, Sigmund 83, 86, 114–116, 170
Fried István 108, 174, 341, 579, 581, 590, 592, 725
Friedrich, Hugo 56
Friedrich Károly 298
Frigyes, I. 393
Frinta, Antonin 126, 129, 132
Fröschle (Froeschle), Hartmut 394
Frusius, Andreas 312
Füger, Friedrich Heinrich 620
Fülep Lajos 167
Fülöp kancellár 245, 250
Fülöp László 170–171, 177–178
Füredi Mihály 595
Füst Milán 239

Gaál Gábor 327–328
Gaal György 593
Gabelmann 496, 506
Gábor Andor 333
Gábor Ignác 200, 242
Gadamer, Hans-Georg 185
Gagern, Heinrich Wilhelm August 385
Gál György 99, 267, 349
Gál István 576
Gál László 490
Gál Sándor 404
Gáldi László 188, 195–197, 205, 243–244
Galénosz 223, 526
Galuppi 14
Gara László 165
Garai László 334, 347
Garay János 403, 432
Gáspár Endre 66, 72
Gáspár Zoltán 325–326, 329, 335
Gauster Leopold 380
Gautier de Châtillon 249, 318
Geher István 390, 406
Geiger, Ludwig 638, 641
Geleji Katona István 275, 299, 313
Gelich Rikhárd 403
Gellert, Christian Fürchtegott 14
Gellius, Aulus 418–419, 421, 526, 528, 558–562
Gentili, B. 450
Gentz Frigyes 374
Geoffroi de Breteuil → Godefridus de Sancto Victore
George, Emery 136, 139, 142
Gerardus püspök 529
Gerber, Gustav 641, 645
Gerbey, Servan de 399
Geréb László 416
Gerézdi Rabán 308, 316, 319, 599–601, 603
Gergei Albert 455

Gergely András 341–346, 373
Gergely, Nazianzoszi Szent (Grégoriosz) 527
Gergely pápa, I. (Nagy) Szent 527
Gergely Sándor 328
Gergely, Tours-i Szent 3
Gerhauser (Házi) Albert 443
Gerstenberg, Heinrich Wilhelm von 13
Gessner, Salomon 14, 24, 27, 337, 340
Geszthy László 242, 244
Gibbon, Edward 35
Gifford, George 497–499, 509
Gilson, Etienne 217, 219
Glaber, Raoul 527
Gleditsch Hugo 635, 641
Gleig, George Robert 582
Gluck, Christoph Willibald 14
Gnüg, Hiltrud 49
Godefridus de Sancto Victore 248
Goethe, Johann Wolfgang von 14, 49, 67, 109, 138, 140, 145, 174–175, 311, 337, 406, 408, 490, 544, 555–557, 588
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 437
Goll, Yvan 141
Gomba Szabolcsné 161
Gombocz Zoltán 724–725
Gombrich, Erich H. 186
Gontard, Susette 138
Gore, Catherine Grace Frances 575–582
Gorove István 583
Gorove János 583
Gorove Kristóf 583
Gorove László 582–592
Goudoever, Ian van 335–337
Göböl Gáspár 340
Gögler, R. 123
Gömöri György 493, 570
Görcsöni Ambrus 447, 453, 455
Görgei Artur 345–346
Görög Demeter 614
Grass, Günter 46
Gratianus 527
Greenberg 347
Greg, Walter Wilson 186–187
Greguss Ágost 195, 480, 532–533, 554, 627–628, 630–632, 639, 641, 648–649, 712
Greville, Fulke 499, 506, 509
Grezsa Ferenc 178
Grigely, Josephus 13
Gró Lajos 333
Groot, Aart de 335
Grün, Anastasius → Auersperg, Alexander
Grünwald Béla 589
Gualterus Mapes 313
Guarini, Giovanni Battista 357
Guarino Veronese 415–417, 419, 421, 423–424, 560
Gulyás József 281, 284, 339
Gulyás Pál 433
Gutenberg, Johannes 544
Guzmics Izidor 339, 621, 625–626

Gyalogi János 230
Gyarmathi Miklós 402
Gyertyán Ervin 325, 333–334
Gyöngyösi István 10–11, 227, 254–255, 721
György Eszter 174
György Mátyás 65, 73–75, 78
Dr. Győző Modeszt → Kereszty István
Gyulaffi László 321
Gyulai Pál 344, 400, 530, 532, 534, 536, 540, 555, 595–596, 641, 712

Habermas, Jürgen 474, 707
Habet, E. 448
Háfiz Barkhúrdár 355
Hager, Alan 504, 507, 509
Hahn, Gerhard 298
Hajdú László 634
Hajdu Ráfis Gábor 332
Hajnal Gábor 433–434, 461
Hajnal Mátyás 223
Hajnóczy István 340
Hajnóczy József 388
Halasi Andor 64
Halász Gábor 88, 139, 327, 330, 334, 530, 540, 710–711
Haller Albert 586
Haller László 181
Hamvas Béla 93
Hanák Péter 91
Hankiss Elemér 52, 673
Hannibal 504
Háportoni Forró Pál 162
Hargittay Emil 162–163, 173, 312, 350
Harrach József 634
Harsányi István 339
Harsányi Pál 643–644, 646
Hartleben, Otto Erich 431
Hartmann, J. 390
Hašek, Jaroslav 91
Hatvani István 181
Hatvany Lajos 169, 327, 402
Hauptmann, Carl 459
K. Havas Géza 325, 335
Havet, Louis 641, 645
Hazard, Paul 473
Hazucha Ferenc 384
Häckel, M. 392
Händel, Georg Friedrich 14

Héczei Dániel 339
Hegedűs Bite Dániel 333
Hegedűs István 223
Hegedűs Lóránt 658, 662, 672
Hegel, Georg Wilhelm 54, 114, 116–117
Heidegger, Martin 114
Heidfeld, Johann 173
Heine, Heinrich 56, 175, 390, 393, 404–408, 414
Hell Miksa 7
Hellingrath, Norbert von 143
Helmeczy Mihály 383
Helmoltz, Hermann Ludwig von 157, 636–637, 641
Helner István 720
Heltai Gáspár 160, 222, 296, 319
Heltai János 161
Helvétius, Claude Adrien 13, 51
Hennecke von Lauenstein 565–570, 573–574
Henrik, IV. 163
Henrik, II. Szent 529
Hensel Imre 118–119
Henszlmann Imre 46
Heraclides, Jacobus 717, 719–720
Herder, Johann Gottfried 5, 13, 15, 112, 337, 489
Herceg János 490
Hermann, Georg 36
Hermann, Johann Gottfried Jakob 641, 643
Hermann, Max 723
Hermolaus → Móré György
Hérodotosz 526
Herrlinger, Wolfgang 46
Hervey, James 235, 353
Hevesi Sándor 171
Hevesy Iván 75
Heym, Georg 461–462, 464
Hiller, Kurt 459
Hindie-Lemay, Edna 475
Hindy Iván 383
Hippiasz 17
Hippokratész 223
Hitler, Adolf 94, 670
Hoddis, Jakob van 459–463
Hofecker Imre 640
Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 40
Hoffmann Károly 399–400, 405
Hofmannsthal, Hugo von 91
Hogarth, William 14, 26
Hohendahl, Peter Uwe 49, 52, 61
Hohenloe, Wolfgang Julius 567–569
Hohlfeld, A. R. 144
Holbach, Paul Henry Dietrich baron d' 355–356
Holik Flóris 222
Holló Barnabás 605
Hollós Korvin Lajos 325
Hóman Bálint 672
Hóman Ottó 641
Home, Henry Lord 13, 25, 30
Homérosz 13–14, 26, 406, 421, 448, 526
Homokay Pál 627
Homonnai Bálint 134
Homonnai György 316
Honffy Pál 423
Hopp Lajos 473–474, 511, 529
Horányi Elek 32, 340
Horatius Flaccus, Quintus 25, 103, 141, 146, 236, 340, 415–416, 419, 424, 429, 526
Hornbogen, Helmut 461
Horvát Edith 42
Horvát István 5, 370–371, 373–374, 383, 593–595, 621–623, 626, 709
Horváth Béla, N. 673, 676, 679
Horváth Cyrill 118, 243, 295–296, 298
Horváth Iván 97–100, 113, 185, 193, 205, 210, 212–215, 244, 264, 309, 312, 315, 317–318, 325, 330, 334, 349–350, 597–604
Horváth János 55, 57, 120, 160, 163, 201, 205–206, 210, 217, 225, 242–245, 291, 352, 368, 410, 416, 476–477, 479, 481, 483, 626, 641, 646, 649, 717
Horváth János (tervező) 172
Horváth Károly 111, 164, 530, 544, 557, 596
Horváth Márton 325, 331
Horváth Mihály 126, 372–373, 382, 544, 710
Hovhannessian Eghia 582
Hőgye István 432
Hölderlin, Friedrich 136–146
Hubay Miklós 172
H. Hubert Gabriella 298, 301, 350
Húbert Ildikó 161
Huet 13
Hugo, Victor 545, 549, 556–557
Hugues d'Orléans 318
Humboldt, Alexander von 546, 548
Humboldt, Wilhelm von 347
Hunt, James Henry Leigh 378, 386
Hunyadi János 292, 461
Hunyadi László 683
Hunyady László 569
Husz János 120–123
Huszár Anna 543, 545
Huszár Gál 98–99, 223, 243, 294–296, 302–303
Huszt János 432
Huszti József 415–417, 420–421, 424

Huszti Péter 453–455
Huxley, Aldous Leonard 87
Hyakava 347

Ibsen, Henrik 556–557
Iby András 175
Igali Fábián 125
Igaz Sámuel 370, 377
Ignác, Antiochiai Szent 527
Ignotus 327
Ignotus Pál 83, 117, 325, 328, 330–332, 334–335
Illei János 218–219
Illés Endre 172
Illés László 333–334
Illésházy István 161, 496
Illyés Gyula 165–168, 188, 330, 337
Illyés Gyuláné 325
Illyés István 224
Ilóczy Mátyás 718
Ilosvai Selymes Péter 453–455, 521
Imre Ilona 509
Imre László 712–713
Imre Mihály 161–162
Imre, Szent 529
Imreffi János 161
Incédy József 233
Inchino, Gabriele 229
Ingarden, Roman 347
Ióannész Khrüszosztomosz → János, Aranyszájú Szent
Ipolyi Arnold 510, 595
Irén, Szent (Irenaeus) 527
Isidorus → Izidor, Sevillai Szent
Istrati, Panait 678
I. István, Szent 529, 577, 658–659
István Mária 171
Istvánfi Pál 292, 454, 465–457
Istvánffy Miklós 496, 509
Izidor, Sevillai Szent 219–220, 421, 527
Izsák József 165–168

Jacopone da Todi 223, 243
Jagoda 116
Jakab Elek 338
Jakab István 631
Jakab Istvánné 478
Jakab Ödön 52
Jakobson, Roman 186, 195, 205, 273, 288, 447–448
Jakubovich Emil 121
Jámbor Pál 531
Jancsó Elemér 147, 173
Janik, A. 91
Jankovich Miklós 623, 626
Jankovics József 160, 199, 205, 283, 312, 321, 439–440
Jankovits László 199, 287, 349
II. János (János Zsigmond) 160
János, Aranyszájú Szent 218, 527
János főherceg 475
János, Keresztes Szent 203
Jánosi Béla 2–3, 6, 14, 28
Janson Vilmos 126
Janus Pannonius 9, 126, 223, 312, 314–315, 354, 415–425, 558–562
Jaschik Álmos 172
Jászai Mari 57
Jékely Zoltán 239, 606
Jenei Ferenc 307, 564
Jenny, Marcus 299
Jeromos, Szent 122–125, 526–527
Jeszenszky Danó 530, 548
Jeszenszky Géza 581–582
Jezsov 116
Jireček, Joseph 119
Jó Sándor 120
Joachimi-Dege, Marie 143, 145–146
Johannes Secundus 207
Joinville, Jean de 524, 527
Jókai Mór 108, 586, 592
Jolsvai András 605
Josephus Flavius 233, 526
Jouffroy, Théodore 154
Joukovsky, Françoise 217
Jousse, Marcel 447, 449
I. József 439–440
II. József 339, 367, 372, 378–379, 381, 428, 474, 577, 579–580, 614
József nádor 379, 610–611, 618, 621–625
József Attila 113–117, 165, 167, 185–188, 253, 261, 323–335, 348, 443–445, 673–682
József Etelka 113–114
József Jolán 324, 443
Juhász Ferenc 712
Juhász Géza 332
Juhász Gyula 66, 87, 188, 327, 674
Juhász István 593
Juhász László 415, 418, 421–423
Julianus 198
Justh Gyula 656
Justinus 526–527
Justus Pál 331
Juvenalis, Decimus Junius 313, 526
Juvencius (Jouvency) 29, 31

Kacziány Géza 242, 641, 646–647
Kádár Judit 582
Kaffka Margit 168–171, 177, 482

Kafka, Franz 91
Kahána Mózes 78
Kájoni János 223
Kajtár Mária 146
Kákonyi Péter 99, 455
Kalász László 188
Káldi György 121, 230, 240
Kállai Gyula 330
Kállay Béni 656, 658
Kálmán C. György 73
Kálmáncsehi Sánta Márton 294–298
Kálnoky László 220
Kamarás Béla 710
Kandinszkij, Vaszilij Vasziljevics 71
Kann, Robert A. 672
Kant, Immanuel 4, 88, 90, 94
Kántor Lajos 535, 596
Kanyaró Ferenc 598
Kapitánffy István 420
Karacs Ferencné Takács Éva 707
Karácsonyi János 126
Karátsony Lázár 583
Kardos Ingeborg Klára 275
Kardos László 433–434, 487
Kardos Tibor 123, 199–200, 318, 416–417, 419, 422
Karinthy Frigyes 70, 75, 77–96, 179, 714
Karinthy József 82
Kármán József 28, 586
III. Károly spanyol, magyar király, VI. Károly néven német–római császár 440
IV. Károly cseh király 122
IV. Károly, Habsburg 667
VI. Károly → III. Károly
XIII. Károly svéd király 386
Károly, Habsburg főherceg 379
Károly György Hugó 641
Károly Sándor 123, 347
Károlyi Árpád 344
Károlyi Ferenc 181
Károlyi Gáspár 121, 217, 296, 544
Károlyi György 608–612, 618, 620, 624
Károlyi István 610
Károlyi Lajos 610
Károlyi Mihály 670
Kárpáti, Paul 464
Kárpáty Csilla 274
Karšai, František 126
Kassák Lajos 64–75, 78, 178, 333, 460, 462–464
II. Katalin 474
Káthay Mihály 134, 161, 506
Kathona Géza 161, 163, 303, 717
Katona József 584–585, 592
Kafmann, Hans 459, 462, 464
Kazinczy Ferenc 2, 8, 11, 27–28, 41, 108–111, 147, 164, 174, 182, 236, 337–341, 351, 370, 372, 377–378, 384–385, 388–389, 427–429, 431, 579, 583–584, 586–588, 594, 620–621, 623, 625–626, 642, 646, 654, 708
Kazinczy Gábor 432, 621
Keczer Menyhárt 282
Kecskés András 200, 481, 627, 642, 649
Kelemen, Alexandriai (Clemens Alexandrinus) 527
Kelemen Didák 230
Kelemen, Római Szent 527
Kelemen László 358
Keller, Gottfried 139
Kemény János 721
Kemény Zsigmond 711, 724–725
Kempelen Béla 683
Kempis Tamás (Thomas a Kempis) 230
Kende Gábor 321
Kende Zsigmond 153
Képes Géza 139
Kerecsényi László 290
Kerekes Gábor 175
Kerényi Ferenc 107, 173, 175, 430–431, 531, 544, 556, 593, 723
Kerényi Károly 233, 665, 658–659, 670, 672
Keresztury Dezső 143–144, 592, 596
Kereszty István 648
Kerner, Justinus 390
Kertbeny Károly 175, 403, 477
Kerulová, Marta 126, 129
Keserű Bálint 306, 335
Keserű Gizella 721
Keszthelyi László 147
Kiessling, A. 641
Kilián István 189
Kinney, Arthur F. 494, 510
Király György 513
Király István 188, 462–463, 673
Kisfaludy Károly 35, 38, 45, 110–111, 164, 236, 378, 584, 621, 632
Kisfaludy Sándor 182, 372, 586, 591–592, 621, 623, 626, 708–709
Kis Farkas 569
Kis János 371, 584, 587, 591, 615
Kismarjai Veszelin Pál 265, 320
Kiss Erika 349
Kiss Ferenc 188–189
Kiss Imre 273
R. Kiss István 281
Kiss János 626
Kiss József (költő) 50
Kiss József (irodalomtörténész) 324, 390, 405, 413–414, 476–478

Kiss Károly 404
Kisviczay Péter 263, 722
Klaniczay Tibor 97, 131, 163, 206–207, 300, 307–310, 349, 495, 506, 510, 567, 569, 574, 599–601
Klauss, Jochen 175
Klein János Ince (Inochentie Clein) 474
Klein Sámuel 129
Kleist, Heinrich von 14
Klemm Antal 318
Klemm, Wilhelm 459
Klenák, Narcissus 221
Klesch Dániel 127–128
Klimowicz, Mieczyslaw 475–476
Klinkenberg, J. M. 276
Kloc, Ján 562
Klopstock, Friedrich Gottlieb 14–15, 338, 348, 490
Klotz, Christian Adolph 14
Klotz, R. 641
Kluckhohn, Paul 42
Kner Imre 179
Kniezsa István 119–121
Knoll, V. 641
Koczkás Sándor 335
Kocsor Erika 256, 273, 349
Kodály Zoltán 198, 201, 315, 319, 641, 643, 649
Kodolányi János 334
Koestler, Arthur 83, 332, 334
Kohári Éva 232
Koháry Ferenc 152
Kohn Ármin 512
Kokas Károly 165
Kolosi Török István 281
Kolosvári Sándor 563
Kolosváry Miklós 607
Koltai Tamás 171–172
Koltay-Kastner Jenő 23, 358–359
Komáromi Csipkés György 232
Komját Aladár 73–75, 78
Komját Marcel 74
Komjáthy Jenő 50, 52, 58, 462
Komlós Aladár 50, 52, 56–57, 61, 207, 325, 327, 331
Komlovszki Tibor 206, 264, 275, 282, 287, 312, 350
Konarski, Stanislav 474
Kónyi János 10, 181
Kopácsy József 511–512
Koppi Károly 11
Korbuly Domokos 589
Koroda Pál 52, 57
Kormos István 188
Kornis Gyula 5
Korvin Lajos 77, 79
Korzenszky Miklós Richárd 275
Kosáry Domokos 1, 344, 475, 612–613, 619, 708
Koschlig, Manfred 144
Kossuth Lajos 38, 152, 343–345, 381, 402, 411, 656, 658, 660–662
Kostkiewiozowa, Teresa 473–474
Koszorú Ferenc 74
Koszterszitz Géza 312
Kosztolányi Dezső 64, 66, 71, 76, 177, 179–180, 188, 337, 433, 484
Kosztolányi Dezsőné 84–85, 88
Kotzeube, August 43, 175, 429–431, 583–584, 588
Kovachich Márton György 32, 147, 318
Kovács Ilona 473, 476
Kovács Imre 335
Kovács István 188
Kovács János 332
Kovács Pál 43
V. Kovács Sándor 159, 221, 417–418, 422
Kovács Sándor Iván 570
Kovacsóczy Farkas 718
Kovacsóczy Mihály 111
Kovalovszky Miklós 325
Kovásznai Péter 321
Kováts Ágoston 229
Kováts József 24
Kozáky István 217
Kozma Andor 57
Kozocsa Sándor 332
Ködöböcz József 175–177
Köhler, Louis 633, 641
Kölcsey Ferenc 108–111, 152–153, 164, 221, 237, 240, 337, 370, 374, 377–378, 385, 431, 544, 621, 654, 708
Könczöl Csaba 91
Köpeczi Béla 473
Körber, Ernst von 662
Körmendi Lukács 320
Körner, Theodor 164, 393
Körner, Josef 673
Kőrösi István 265
Kőszeghy Pál 227–228, 282
Kőszeghy Péter 100, 318, 350, 565, 597–601, 603, 717, 720
Kövy Sándor 622, 624, 626
Krajcsovics Soma 641
Krasiński, Zygmunt 556–557
Kraus, Karl 89
Kristeva, Julia 275
Krizsán László 709
Kristóffy József 662
Kroiszosz (Krőzus) 218

Krúdy Gyula 40, 177–179, 238, 485
Kuhn, Hugo 317
Kulcsár Endre 641
Kulcsár Péter 128, 160, 440
Kulcsár Szabó Ernő 178
Kulp, Johannes 299
Kultsár István 370–371, 373–379, 381–385, 387–389, 615, 624, 626
Kún Miklós 137–138
Kun Sámuel 82
Kurucz István 250
Kuthy Lajos 709
Kuzmík, Jozef 129
Kürti Menyhért 512–513

Laberius, Decimus 561
Labé, Louise 203
La Bruyère, Jean de 529
La Calprenède 181
Lachmann, Karl 185
Lachmann, Otto F. 393
Lackó Miklós 115
Lactantius, Lucius Coelius 527
Laczkovics Miklós 684
Ladoni Sára 304
Laevius 562
Lajos Fülöp francia király 49
I. Lajos, Nagy, magyar király 318, 461
Lakatos Péter Pál 327
Lamartine, Alphonse Marie Louis Prat de 236, 556
Landerer 153
Landino, Christophoro 416
Láng Gusztáv 464
Langi Mihály 320
Lamgosch, Karl 317
Lanham, Richard 510
Larbaud, Valery 141
Laskai János 232, 313, 316, 320, 717, 718
Lassocki Pál 421
V. László 683
László Gyula 114
László Zsigmond 210
Lator László 188
Lauensteini Hennecke → Hennecke von Lauenstein
Lavater, Johann Kaspar 4
Lazar, Ervin 126, 129
Lázár János 181
Laziczius Gyula 437
Leblancné Kelemen Mária 543–544, 709, 710
Le Duc, Viollet 222
Lehmann, Paul 122, 317
Lehr Vilmos 641, 647
Leibniz, Gottfried Wilhelm 636
Leicester, Robert Dudley 497, 505
Lejeune, R. 450
Lenham, Richard 504
Lengyel András 325
Lengyel Balázs 331
Lengyel József 73–75
Lenin, Vlagyimir Iljics 115
Leó L., Nagy Szent, pápa 524, 527
Leonardo da Vinci 14
Lépes Bálint 229, 234
Lessing, Gotthold Ephraim 5, 13–14, 539, 582, 584–585, 588
Lesti János 461
Leutsch, E. L. 641
Leuwers, Daniel 256
Lewin, K. 347
Libera, Zdislaw 474
Liborio, Mariantonia 217
Libiszowska, Zofia 475
Lichtenberg, Georg Christoph 4
Lichtenstein, Alfred 460, 463
Liebknecht Károly 460
I. Lipót 440, 441, 568
Lipphardt, Walther 299
Lipsius, Justus 162, 232, 306, 336, 506
Lisle, Rouget de 398
Listius László 281, 286
Liszka József 593
Lisznyai Kálmán 432, 592–593, 595–596
Liszt Ferenc 636
Litzmann, Berthold 143
Livius, Titus 441, 526
Llull, Ramon 246
Locke, John 61
Lónyai G. 5
Lónyai Etelka 543
Lónyai Menyhért 543, 709, 711
Lope de Vega 14
Lorántffy Zsuzsanna 315, 320
Lord, Albert 287, 446, 450
Lorrain, Claude Gellée 14
Losonczy Géza 330, 333
Losonczy Margit 120
Lotman, Jurij Mihajlovics 448, 474
Lotz János 195, 261
Louvet de Couvray 475
Lowth, Robert 15, 195
Lőrinczy Huba 171
Lucanus, Marcus Annaeus 26
Ludassy Mária 51
Lukács deák 264–265
Lukács György 35, 329, 331, 484, 487–488
Lukácsy Sándor 51, 217, 227, 349, 398, 405, 428–431

Lukianosz 23
Lukinich Imre 720
Lullus, Raimundus → Llull, Ramon
Lupu vajda 721, 722
Lusson, Pierre 258–259, 266
Luther, Martin 159, 298, 300, 302–303, 312, 321, 544
Luzinski, Jan 719
Lüderitz 568
Lüszimakhosz 423

Mabillon, Jean 528
Mably, Gabriel 475
Machiavelli, Niccolò 522–523, 527
Macrobius, Ambrosius Theodosius 415, 419–420, 560
Mácza János 78
Maczke Valér 641
Madzsar Gusztáv 641
Madách Anna 711
Madách Aladár 543, 709
Madách Gáspár 321, 496
Madách Imre 51–52, 87–88, 171–172, 233, 531–557, 664, 709–712, 724
Madách Károly 710
Madách Mária 711
Madarász Márton 320
Madas Edit 318
Mádl Antal 407
Madzsar József 327
Magyar Andrea 175
Magyar Arnold 125
Magyi Sebestyén 418
Mailáth János 108, 340
Main de Biran 154
Majláth Béla 606
Major Henrik 179–180
Major Péter, páter 718
Majthényi László 152
Makáry György 627, 641, 646
Makkreel, Rudolf A. 140
Makó Pál 6
Makovnyikné Gyuros Borka 711
Malinowski 347
Mallarmé, Stéphane 56, 253, 256
Mándi Sámuel 23
Mann, Heinrich 459
Mann, Thomas 94, 459
Manrique, Jorge 219
Map, Walter 316–317
Mapes, Gualterus → Map, Walter
Márai Sándor 172, 330
Marcellus Palingenius (Pietro Angelo Manzolli) 313
Marcus Aurelius 218, 423, 561
Margócsy István 1, 20
Máriássy István 608
Máriássy (Zsigmond?) 607
Mária Terézia 340
Máriafi István 16
Máriássy János 205
Marinetti 65, 70–71
Markos Ferenc 647
Márkus Dezső 563
Marmontel 13, 181
Marosán György 330, 333
Marosvásárhelyi Gergely 225
Marót Károly 146, 287
Maróthi György 181
Martialis, Marcus Valerius 419, 526
Martianus Capella 420
Martinkó András 724–725
Martinovics Ignác 147
Márton, Szent 573
Márton József 370
Martonfalvay Imre 160
Martonfalvay Tóth György 163
Marullo, Michele (Marullus) 207
Marx, Adolf Bernhard 630, 633
Marx, Karl 83, 114–117, 329
Mat, Michèle 475
Matkó István 273–274, 276, 280, 313, 321
Matkovics Ida 543
Mátray Gábor 631
Mátrai László 91
Matunák Mihály 725
Mátyás király 110, 221, 225, 313, 422–423, 452–454, 456, 653, 659
Mátyás főherceg (II. Mátyás magyar király) 499
Maurois, André 93
McKerrow, Ronald Brunlees 187
Mednyánszky Alajos 626
Mehring, Walter 141
Melville, Herman 556
Meisner, Boldisar 313
Mendelssohn 13, 15, 29
Menot, Michel 228
Mérei Ferenc 347
Mészáros Ignác 10
Mészáros István 10
Mészáros Lázár 411–412
Meszleni Marton Dávid 683
Mészöly Gedeon 118–119
Metastasio, Pietro Antonio 357–359
Metternich, Klemens 37, 381, 611
Mezei József 60, 170
Mezei Márta 12
Mezey László 318
Meyer, Alfred Richard 459

Meyer, Joseph 391–392
Michelangelo 14, 26
Mickiewicz, Adam 475, 556
Mihálcz Tamás 148, 150
Mihály püspök 120
Mihály vajda 717
Mihályfi Ernő 443
Mikes Kelemen 474, 511–529
Mikes Tünde 474
Miklós Tamás 113–117, 325
Mikó Mariann 475
Mikolai Hegedűs János 263
I. Miksa magyar király 290
Mikszáth Kálmán 654
Milton, John 14, 18, 25, 233, 503, 532, 539, 549, 556–557
Mill, John Stuart 155, 157–158
Millot, Claude-François Xavier 5
Minač, Vladimir 345
Mindszenthy Sámuel 340
Mindszenti Gábor 160
Minguet, P. 276
Minutius Felix 527
Miskolci Puah Pál 718
Miskolczi Csulyak István 253, 255
Miskolczy Gy. 651, 672
Miskolczy J. 651, 659, 672
Mitrovics Gyula 2
Mittenzwei, Werner 462
Mocsáry Antal 428
Moffet, Thomas 498, 503–504, 506, 510
Mohácsi Ágnes 349
Mohamed 25
Molière 14, 181
Molinaeus 162
Mollay Károly 130
Moller Ede 155
Molnár Ferenc 489
Molnár Géza 641, 645
Molnár János (XVIII. sz.) 7
Molnár János (XX. sz.) 331
Molnár Tibor 678
Molnos Istvánné 283
Monok István 163
Monori Kornélia 171
Montecuccoli, Raimondo 572, 605
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 523
Mónus Illés 328, 330, 333
Móra Ferenc 168, 714
Móré György 8, 9
Móricz Zsigmond 127, 172, 330, 334, 437, 485, 487
Mornay, Philip Duplessis 506
Morris, Ch. 346
Morus, Thomas 87
Morvay Győző 535
Mosonyi Mihály 633
Mossótzy Institoris Gábor 148, 151
Mölk, Ulrich 202, 205
Mruškovič, Viliam 126, 132
Munro, John 496, 510
Murphy 187
Müller, L. 641
Müller, Paul Ferdinand 42
Mützell, Johannes 299

Nadányi János 481
Nádasdy Tamás 126
Nádass József 328
Nagy Benedek 314
Nagy Csaba 325
Nagy Endre 3
Nagy Géza 461
Nagy Iván 531–532, 540, 547
Nagy János 21
Nagy József 155
Nagy Lajos fró 179
Nagy László költő 188–189
Nagy László történész 161
Nagy Pál, felsőbüki 9, 605–606, 608, 618, 620
Nagy Sámuel 149
Nagy Zoltán 434
Nagybáncsai Mátyás 100, 292, 452
Nagypál István 335
Nagyváthy János 388
Naogeorgus, Thomas 313
I. Napóleon 236, 373–374, 376–377, 379, 384, 391–394, 406
III. Napóleon 657
Náprádi Demeter 306
Naunton, Robert 497
Negyedes Pál 221
Négyesy László 196, 315, 639–643, 645
Némedi Lajos 32
Nemes Nagy Ágnes 256
Nemeskürty Harriet 566
Nemeskürty István 208, 319, 491
Németh Andor 324, 327–328, 330, 673
Németh Antal (XVIII. sz) 181
Németh Antal (XX. sz.) 171–173
Németh G. Béla 51, 62, 66, 154, 156, 186, 532–533
Németh László 167, 172, 178, 188, 200, 327–329
Németh S. Katalin 173, 569, 574
Németi György 118–119
Németiné Sargina Ludmilla 473, 475
Nendtvich Károly 546, 548, 551–552

Nényei Gáborné 440
Nichols, S. G. 450
Nidda, R. K. 672
Niedermeier, Michael 175
Nietzsche, Friedrich 88, 90, 94, 170, 664
Nigidiua Figulus 561
Nikephoros Bryennios 527
Nikolsburgi Névtelen 291
Nivemontanus, Petrus Albinus → Weiss, Peter
Nivelle, A. 29
Nizsalovszky Endre 428–431
Norden, Eduard 288–289
Noszkó Aloízius 218
Notker Balbulus 202
Novák József 131
Novalis 140

Nyáry Krisztina 132
Nyéki Vörös Mátyás 224–225, 227, 263, 265, 282, 284–286, 317, 319
Nyigri Imre 328
Nyíri Antal 118

Ohmann, R. 348
Olasz Sándor 178
Olson, Charles 256
Oltványi Ambrus 107, 429–430, 476
Ong, Walter J. 287
Orczy Lőrincz 22, 181, 219, 586
Órigenész 124, 526–527
Orlai Petrics Soma 397, 403
Orlovszky Géza 308, 426
Orosius, Paulus 523, 527
Orosz László 481
Oroszhegyi Mihály 226
Ortega y Gasset 89, 93
Ortelius, Hieronymus 569–570
Ortutay Gyula 139, 179
Orwell, George 87
Osborn, James M. 493, 497, 510
Ostwald 84
Osvát Ernő 465
Ottó Ferenc 334
Óvári Kelemen 563
Ovidius 24, 131, 165, 313, 417, 494, 501, 526
Ozolyi Flórián 224

Őri Fülep Gábor 586
Őrkény István 188, 714
Őry Miklós 498
Ötvös Péter 508, 684
Öttevényi O. 672
Őz Pál 476

Padányi Bíró Márton 230–231
Paget, John 39, 582
Pais Dezső 121, 347, 404
Pákh Albert 710
Pákozdy Ferenc 328
Pál, Nolai Szent 527
Pál József 475
Pála Károly 85, 89, 91
Paládi-Kovács Attila 594
Palaeologus, Jacobus 336
Palágyi Menyhért 53, 57, 60, 530, 543–544, 709–711
Palladius, Rutilius 525
Palmer, John 500
Palmerston, Henry John Temple 581
Pálóczi Horváth Ádám 8, 11, 351, 479, 594, 627, 641–642, 646, 649
Panaitiosz 526
Pánczél Dániel 370, 377
Pándi András 715
Pándi Pál 1
Pántzél Dániel 149
Pap Gyula 596
Pápai Páriz Ferenc 313
Pápay Sámuel 584
Papp Endre 512
Papp Ferenc 711
Papp Ignác 627
K. Papp Miklós 624
Pardoe Júlia 582
Pareus, David 161
Parry, Milman 287, 446, 448–450
Páskándi Géza 188, 596
Paskó Kristóf 721
Paszkevics 346
Pásztor Emil 428
Pataki Ferenc 324
Pataki Füsüs János 162
Pathai Baracsi János 321
Pathai István 315, 320
Patouillet, N. 512
Paul, Hermann 641, 645, 649
Paulay Ede 171
Paulinus, Nolai Szent → Pál, Nolai Szent
Payen, J. C. 217
Pázmándi Horváth Endre 165, 237, 626
Pázmány Péter 163, 230, 233–234, 275, 312, 315, 321, 438, 498, 510
Péchy Ferenc 647
Péchy Imre 607
Péchy Simon 161, 236
Pécsi Tamás 119–120
Pecz Vilmos 639, 641
Péczeli József 18, 27, 32, 235, 353
Péczely László 209

Pécseli Király Imre 161
Peéry Rezső 330
Peirce, Charles Sanders 348
Pekár Károly 641, 647, 649
Pelle János 474
Penke Olga 181, 476
Percy, Thomas 110
Perényi József 101
Perényi Zsigmond 607
Pergolesi 14, 26
Perjés Géza 566–569
Perrault, Charles 18
Persius Flaccus Aulus 419
Pesty Frigyesné 478
Péter, Damiani Szent 248
Péter Katalin 570
Péter László 168
Peterdi István 437
Péterfy Jenő 154–158
Péteri Takács József 18, 165
Petki János 265
Pethő Gergely 438
Petőfi Sándor 35, 38, 40, 43, 50–52, 54, 77, 166, 175, 209, 238, 324, 327, 329, 337, 396–405, 408–414, 432, 476–478, 531, 592, 595, 603, 642, 656, 674, 710, 724
Petrarca 219, 221, 292, 494, 502, 504–505
Petronius 526
Petrus Comestor 233
Peukert, H. 449
Pfemfert, Franz 459
Phaedrus 526, 528
Philippidész 423
Philón Bübliosz 526
Philosztratosz 526–527
Phürron 526
Piccard, Gerhard 426
Piccolomini, Aeneas Silvius 561
Pindarosz 146, 559, 643
Pintér Ferenc 327
Pintér István 325, 334
Pintér Márta Zsuzsanna 190
Pinthus, Kurt 460, 462
Pire, F. 276
Pirnát Antal 159, 307, 310–311, 349–350, 562, 717, 719–720
Piscator 274
II. Pius 120
Planche, Gustave 154
Planudész, Maximosz 717
Platón 87, 219, 526
Platthy Mihály 607
Plautus 101, 104–106, 421
Plinius 26, 223, 424–425, 526
Plutarkhosz 218, 422–423, 526, 558
Pomogáts Béla 189, 485–486, 488
Pompeius 134, 421
Ponori Thewrewk József 605, 608, 627, 634–649
Pontano, Giovanni 425
Poór János 586
Poort, Marjon 497, 510
Pope, Alexander 13
Pór Péter 48
Porfyrius Optatianus 219
Porphüriosz 527
Porter Anna Mary 575, 581
Pósaházi János 273
Poszedarszky 215
Poussin, Nicolas 14
Prácser Albert 274, 289
Prágai András 162–163, 320
Pratt, M. L. 348
Pray György 6
Praznovszky Mihály 709
Priscianus 122, 424
Prónai Antal 101–102, 106
Prónay Gábor 612
Prótagorasz 561
Prudentius, Aurelius 245–247, 527
Ptolemaeus Auletes 132
Puech, Aimé 218
Pukánszky Béla 57
Pukánszkyné Kádár Jolán 723
Pulszky Ferenc 480, 511
Pusztaszeri László 345
Püthagorasz 418, 526
Pyrker von Oberwart, Johann Ladislaus 429

Quinet, Edgar 549
Quintilianus, Marcus Fabius 28, 274, 279, 289, 349, 421
Quintilius Varus 417

Raabe, Paul 459
Rab Andrea 569
Rabanus Maurus 245, 247
Rabelais, François 14
Rabener, Gottlieb Wilhelm 14
Raby, Frederic James Edward 243, 317
Racine, Jean de 14, 24, 354
Ráday Gedeon 109–110, 234–235
Ráday Pál 109
Radiscsev, Alekszandr Nyikolaevics 235–236, 475
Radnai Rezső 1
Radnóti Miklós 136–146, 188, 238, 323, 330, 333
Radó György 532, 535, 709–712

Radó Polikárp 245
Radványszky Antal 426
Radványszky Béla 307
Radványszky Kálmán 426
Raffaello 14, 26, 620
Raics Izidor 641
Raith Tivadar 73, 327
Rajeczky Benjamin 201, 245, 299
Rájnis József 627
II. Rákóczi Ferenc 474, 513, 521, 660
I. Rákóczi György 173, 313
II. Rákóczi György 720, 721
II. Rákóczi Györgyné 721
Rákosi Jenő 487
Rákosi Mátyás 167
Raleigh, Walter 504, 506
Ranke, Leopold 35
Ráskai Gáspár 455–457
Raszkolnyikov, Fjodor 240
Ráth Mátyás 7–8
Ratkó József 188
Ratzky Rita 182, 432
Ranal, Paul 476
Récsey Viktor 593–594
Reiz, J. W. 641
Rejtő Jenő 714
Remenyik Zsigmond 328, 330
Remsey Flóra 51
Renzi, Lorenzo 449, 451
Rényi Zsuzsa 475
Réthei Prikkel Marián 119
Révai József 65, 67, 72, 75, 165, 331, 335, 486, 672
Révai Miklós 1, 5–6, 11, 13, 20–22, 32, 370, 371, 611, 614, 615–617, 715
Révéroni Saint-Cyr → Saint-Cyr, Laurent Gouvion
Révész Béla 68, 78
Révész Imre 605
Reviczky Ádám 621
Reviczky Gyula 50–58, 60–61
Revitzky Ádám 625
Rexa Dezső 131, 338–339
Réz Pál 136, 139
Rhediger, Nicolaus 718
Richardson, Samuel 14, 23
Richelieu, Armand Jean du Plessis 613
Riedel, Friedrich Justin 13
Riedl Frigyes 551
Rilke, Rainer Maria 91, 217, 460
Rimay János 161, 216, 263–264, 306–311, 313, 319, 350, 496, 500–506, 508–510, 562, 660, 718
Ring Éva 475
Ringler, William A. 496, 510
Ritoók Zsigmond 419, 423
Ritoók Zsigmondné 97, 439
II. Róbert francia király 529
Rodi, Frithjof 140
Roger, Philippe 476
Róheim Géza 59
Rohonczi Edit 490
Rolla Margit 170
Rolland, Romain 93, 167
Rollin, Charles 181
Romuald, Szent 525
M. Róna Judit 113
Rónay György 140–141, 144, 170, 330
Rónay István 641
Ronsard, Pierre de 220
Rossbach, August 635–637, 641, 643
Rosti A. 5
Rothkrepf Gábor 384
Rotondo, Antonio 719
Roubaud, Jacques 256–259, 266
Rousseau, Jean-Jacques 13, 16, 51, 338, 364, 475
Royer-Collard 154
Rozványi Vilmos 74, 78
Rózsa Mária 175
Rudnay Józsefné, Veres Szilárda 545, 546, 710, 711
Rudnay Sándor 623
Rudnyánszky Gyula 50, 52–54, 57–58, 61
Rudolf, Habsburg trónörökös 653
Ruppert Antal 474
Ruprecht 475
Rusticus → Ady Endre
Rübberdt, Irene 458

Saint-Cyr, Laurent Gouvion 475
Saint-Just, Louis-Antoine-León de 51
Sajnovics János 6, 10
Salamon Ferenc 596
Sallustius, Crispus Gaius 561
Salvianus 523, 527
Samarjai János 161, 303
Sámbár Mátyás 273–274, 276–280
Samu János 274
Samu Károly 250
Sándor, Nagy alexandriai 653
I. Sándor, orosz cár 392
Sándor István 486, 606
Sándor Lipót főherceg 614
Sándor Mátyás 100
Sándor Pál 329, 334
Sánkfalvi Antal 420
Sannazaro, Iacopo 203
Sapir, Edward 347
Sappho 647

Saran, F. 641, 645
Sarkady János 274
Sárközy István 175
Sartorius, Jeremias 719
Sas Andor 146
Sattler, D. E. 137
Saussure, César de 513
Saussure, Ferdinand de 275
Scaliger, J. C. 20, 23, 25
Schedel → Toldy
Schedius Lajos 1, 5, 370–371, 626
Scheffer, Walter 394
Schelken Pálma 437
Schempp, Adolf von 566
Scherpe, K. R. 21, 30
Schesaeus, Christian 718
Schez, P. 10
Schiller Johann Christoph Friedrich 56, 59–60, 164, 174–175, 384, 544, 584, 585, 712
Schiller István 598
Schippers, Jan 335
Schlegel, August Wilhelm 706
Schlegel, Friedrich 706
Schlegel, J. A. 13, 164
Schlegel, Joannis Georgij 439
Schlenstedt, Silvia 459
Schmid, Chr. H. 2
Schmidt, E. 390
Schmidt, H. 641
Schmitthenner 628
Schneider, Hansjörg 460
Schneider, Manfred 143
Schopenhauer, Arthur 55–57, 61, 88, 90, 94, 170
Schönborn, Johann Philipp érsek 569
Schöpflin Aladár 50, 332
Schröpfer, Johann 121–122
Schulek Tibor 305, 491
Schwarczenberg József 512
Schwarz, Georg 393, 395
Schwarzenberg, Karl Philipp 379
Schweitzet, H. R. 20, 29
Scotti Frigyes 153
Scribe Augustin, Eugène 43
Scserbatov, Mihail Mihajlovics 346, 475
Scultetus 127, 162
Sebesi Ernő 725
Secundus, Johannes 502
Sedlnitzky, Joseph 624
See, Klaus von 49
Segneri, Paolo 228
Seidel, Martin 336
Selyei Balog István 232
Sellyei József 725
Seneca, Lucius Annaeus 25, 421
Servius Honoratus, Marius 421
Seton-Watson, Robert William 581–582
Shaftesbury, Anthony Ashley 13, 20
Shakespeare, William 14, 69, 172, 234, 353, 406, 495, 532, 578, 584
Shaw, G. B. 93
Shelley Percy Bysshe 555–557
Severinus, Joannes 127
Siciliano, Italo 217
Sidney, Philip 493–510
Siemens, Georg 661
Sievers, Eduard 641, 645
Sík Sándor 141
Siklósi Miklós 718
Simon Márta 569
Simonyi Zsigmond 563
Sinkó Ervin 708
Sinko, Zofia 475
Sipos Tamás 250
Skerlecz Miklós 586
Slowacki, Juliusz 556
Smith, J. C. 504, 510
Smollett, Tobias 575
Soboul, Albert 476
Socino, Lelio 335
Soffici, Ardengo 65
Solt Andor 14, 584
Soltész Katalin, J. 478–481
Solvirogram 307
Somlyó György 220
Somlyói Tóth Tibor 162
Sommer, Johann 718–720
Sommervogel, Carlos 33
Somogyi Tóth Sándor 188
Sonnenfels, Josef von 585
Soós István 593
Soós Márton 150
Sophronius Eusebius Hieronymus → Jeromos, Szent
Sozomenus 527
Sőtér István 155, 344, 429–430
Sövényházi Márta 293
Spáczay Hedvig 709
Spengler, Oswald 35
Spenser, Edmund 495–496, 501–504, 506–510
Spinoza, Baruch 86
Sréter János 710
Stadtler, Eduard 464
Stammler, Wolfgang 565–566
Standeisky Éva 331
Stánkovátsi Leopold 232–234
Starobinski, Jean 275
Statius, Publius Papinius 26, 218, 233
Staud Géza 189, 531, 683, 711

Steinbach Ferenc 624
Steinberg, Nicolaus 718
Steiner, Gerhard 392
Steinitz, Wolfgang 195, 205
Steinthal, H. 641
Sterne, Laurence 4, 14, 337
Sternheim, Carl 459
Stettner György 164, 430, 620, 634–635, 637
Steward, Dugald 157
Stierle, K. 348
Stoeger, Joannes Nepumucenus 2
Stoll Béla 97, 113–114, 183–188, 275, 281–283, 299, 302, 312, 325, 443, 452, 598, 673
Strada, Famiano 7
Strich, Fritz 62
Strozzi, Pietro 569
Stulli, Joakim 340
Sturm, Bernhardt 718
Sue, Eugene 43
Sugár Károly 172
Suetonius, Gaius Tranquillus 416, 451, 526
Sulpicius Severus 527
Sulzer 2, 13, 20–21, 25, 29, 587
Swift, Jonathan 14, 31, 87
Sylvester János 126, 203, 242

Szabadváry Ferenc 475
Szabics Imre 450
Szabédi László 198
Szabó Ágnes 682
Szabó András 717–719
Szabó T. Attila 97, 603
Szabó Dávid 631
Szabó Dénes 118, 121
Szabó Dezső 64, 71, 177
Szabó Ferenc 334
Szabó Flóris 118, 123
Szabó Géza 99, 318, 349–350, 565, 601, 602
Szabó István 231
Szabó B. István 715
Szabó János 89, 175
Szabó József 596
Szabó Károly 314, 439
Cs. Szabó László 139
Z. Szabó László 427–428
Szabó Lőrinc 167, 197, 238, 433–434, 437
Szabó Zoltán 331, 335
Szabó G. Zoltán 152, 289, 684, 713, 715
Szabolcsi Bence 243, 245, 315, 319, 481, 597
Szabolcsi Hedvig 475
Szabolcsi Miklós 85, 89, 117, 325, 333, 673–675, 682
Szabolcska Mihály 48
Szaitz Leó 16, 21
Szajbély Mihály 18, 23
Szakály Ferenc 160
Szakasits Árpád 330
Szalai Anna 429
Szálasi Ferenc 168
Szalay Fruzsina 50
Szalay Károly 82–83
Szalay László 428–429, 431
Szalbeck Károly 105
Szalkai Balázs 118
Szamota István 563
Szana Tamás 634–635, 637
Szántó Tibor 179
Szarvas Gábor 563
Szász Ferenc 175
Szász János 439
Szász Károly 532, 534–545, 547, 549, 552, 555–557, 605–608, 610, 616, 618–619, 621–622, 624, 641, 712
Szathmáry Endre 73–74
Szauder József 4–5, 12, 19, 24, 49, 357–359
Szávics J. 5
Szczucki, Lech 336
Széchényi Ferenc 366, 612, 615, 660
Széchenyi István 38, 41, 152–153, 341–345, 372, 374, 384, 578, 580, 586, 605–612, 616, 618–619, 623–625, 654, 656, 661, 664, 668
Széchenyi Pál 610
Szécsényi György 620
Szeder Fábián János 593–594
Szegedi Gergely 99, 319
Szegedi Kis István 452, 454–456
Szegedi Lajos 304
Szegedi Veres Gáspár 447
Szegedy Ferenc 608
Szegedy-Maszák Mihály 212, 275, 280, 344, 575
Székely György 102
Székely István 296
Székely Gyula 9
Szekfű Gyula 9, 381, 610, 615, 617, 654, 672
Széles Klára 50, 56, 62, 348, 673
Szeli István 488–490
Szelestei N. László 438
Széll Kálmán 656
Szélpál Árpád 328, 330, 335
Szemere Pál 108, 111, 339, 383, 428–431, 620–621, 623, 626, 708–709
Szemere Samu 59
Szemlér Ferenc 139
Szemlér Ferenc 139
Szémonidész 313, 320
Szenci Kertész Ábrahám 303

Szenci Molnár Albert 128, 131–132, 135, 161–163, 232, 303, 627, 725
Szendrői Névtelen 107, 457
Szendrey Júlia 397–398, 478
Szénfy (Kohlmann) Gusztáv 627–635, 638, 644, 649
Szentkuthy Miklós 239
Szentessy Gyula 48, 50, 52–54, 58, 61
Szentjóbi Szabó László 4
Szentmarjai Ferenc 338
Szentmártoni Bodó János 281
Szentpáli Ferenc 313, 321
Szentsei György 282
Szép Ernő 179
Szép János 33
Szépe György 205, 288
Szepes Erika 479, 633
Szepesi Pál 321
Szepessy Ignác 610, 618–619, 621
Széplaky Lajos 432
Szepsi Csombor Márton 128
Szerb Antal 50, 139, 145, 428, 507–508, 510, 672
Szerdahelyi György 1–33
Szerdahelyi 152
Szerdahelyi István 242, 479, 633
Szeremlei Gábor 176
Szeremlyéni Mihály 288
Szigeti Csaba 256, 263, 349, 496, 510, 720–722
Szigeti Lajos Sándor 673, 678–680
Szigethy Gábor 102
Szigethy Gyuláné 545–546, 710–711
Szíj Rezső 179
Szikszai Hellopaeus Bálint 718
Szilády Áron 97–98, 100, 601
Szilágyi Dezső 656
Szilágyi Ferenc 337–341
Szilágyi Géza 58, 61, 78
Szilágyi István Benjámin 228
Szilágyi Márton 180, 596
Szilágyi Péter 479
Szilágyi Sámuel 181
Szilágyi Sándor 154, 672
Szilágyi László 713
Szilasi Móricz 511–512
Szilvás-Újfalvy → Újfalvy Imre
Szily Kálmán 119, 125
Szincsok György 250
Szini Gyula 180
Szinnyei József (bibliográfus) 233, 285, 439
Szinnyei József (nyelvész) 433, 435
Szirmay Antal 338
Szitár Endre 74
Szkárosi Horvát András 289–290, 319
Szoboszlai Pap István 605
Szokoly Miklós 506
Szokratész 223, 526
Szolón 526
Szongott Kristóf 582–584
Szontágh Pál 530–531, 543, 545, 710–711
Szophoklész 559
Szőlősi István 446, 456
Szőke György 334
Szőnyi Benjámin 181, 479
Szőnyi Etelka 198, 294, 349
Szőnyi György Endre 162, 493, 510
Szörényi László 9, 289, 683, 713, 715, 725
Sztálin 115, 167, 240, 670
Sztárai Mihály 289, 455–456
Sztojka Imre 607
Sztrabón 423, 526
Sztrokay Antal 583
Szukits 139
Szulyovszky Menyhért 338–339
Szuromi Lajos 479–480
Szücsi József 544
Szvorényi József 431

Tabéry Géza 179
Tacitus 233, 518, 526
Taine, Hippolyte Adolphe 154–158
Takács Gáspár 608
Takáts Sándor 5
Tamás, Aquionói Szent 162, 249, 527
Tamás pap 118–120, 125
Tamás Attila 346–348, 673
Tamás, Villanovai Szent 230
Tamási Áron 172
Tar Benedek 319
Tardi György 456
Tardoskeddi Szerencse Benedekné 200
Tardy Lajos 128
Tarnai Andor 124, 349
Tarnóc Márton 286, 439, 505, 510
Tarnói László 174–175, 588
Tasi József 675
Tasso, Torquato 14, 357–359
Taxner-Tóth Ernő 163–165, 370, 429–430
Téglás Ferenc 333
Téglás J. Béla 312–313
Telegdi János 438
Telegdi Pap Sámuel 439
Telegdy János 564
Telegdy Pál 564
Telek József 231–232
Telekes Béla 50, 54–55, 58–59
Teleki Domokos, ifj. 148–149
Teleki József (1738–1796) 149, 152
Teleki József (1790–1855) 621, 624

Teleki László 152, 587–588, 590, 612, 616–617
Teleki Mária 152
Teleki Mihály 321
Teleki Pál 166
Teleki Sámuel 148, 151–152, 418, 420, 422–423
Temesi Alfréd 371
Temesvári János 453, 456
Temesváry János 582
Tenety, Alberto 217
Terentius 524, 526
Terestyéni Ferenc 404
Teréz, Szent 527
Térey Mária 478
Tersánszky Józsi Jenő 465–472
Tertina Mihály 2, 9
Tertullianus 233, 527
Tési Edit 105
Tesla Mihály 285
Tevan Andor 178–180
Thalész 219, 223
Thallóczy Lajos 97–98
Thaly Kálmán 282, 513
Theodoretus, püspök 527
Theodorus 421
Theokritosz 526
Thomasius, Chr. 13
Thomassin, Louis 527, 529
Thornai Gáspár 225
Thököly Imre 313, 660
Thuri Pál 130
Thurot, Charles 121
Thurzó György 496
Thurzó Imre 132
Thurzó Lajos 490
Tibullus, Alkius 141, 417
Tiersot, Julien 398–399
Tímár Kálmán 120, 123
Tinódi Sebestyén 160, 251, 316, 319, 447, 452–456, 521, 631
Tisza István 656–657, 661–663, 666–668, 670–672
Tisza Kálmán 654, 656, 672
Tiziano, Vecellio 14
Tofeus Mihály 163
Toldy Ferenc 46, 107–112, 119, 164, 181–182, 223, 337, 384, 429, 431–432, 480, 531, 595–596, 583, 594, 613, 621, 641, 646–647, 708
Tolnai Balog János 496, 500
Tolnai F. István 285
Tolnai Gábor 313, 439
Tolnai Lajos 712
Tolnai Vilmos 233
Tolsztoj, Lev Nikolaevics 437, 490
Tompa Mihály 51, 480, 531, 592, 595, 631, 712
Tonsoris Sámuel 226
Torkos János 456
Torkos László 480, 481, 627, 634–635, 638–639, 641
Tóthfalusi Kis Miklós 159–160
Tóth Árpád 73, 188, 433–434, 437
Tóth Árpádné 433
Tóth Béla 339
Tóth Dezső 111, 182, 715–717
Tóth Farkas 5
Tóth Gáspár 477
Tóth István György 474
Tóth Lőrinc 164
Tóthpápai Mihály 176
Tóth-Szabó Pál 119
Touuber, A. H. 202, 205
Toulmin, S. 91
Townson, Robert 575–577, 579, 580
Töltényi Szaniszló 110–112
Török János 627
Török László 425
Tőke Ferenc 454
Tőke István 490
Trakl, Georg 462
Trattner János Tamás 371, 382
Trautmansdorff, Sigismundus Fridericus de 438
Trencsényi-Waldapfel Imre 19, 139
Trinoir, H. 276
Trócsányi György 236
Trócsányi Zoltán 274
Trunz, Erich 138
Tubero, Ludovicus 562
Tullius 219
Tullus Hostilius 421
Turajev, Szergej 473
Turgenyev, Ivan Szergejevics 56
Turnbull, Peter Evan 582
Túróczi-Trostler József 174, 317, 477
Tüskés Tibor 165
Tverdota György 114, 323–335, 676
Twain, Mark 556

Uexküll, J. v. 347
Uhland, Ludwig 175, 390–396, 401, 404–408, 414, 565
Újfalusi Péchy Gáspár 718
Újfalvi Imre 300, 302–304, 627
Újhelyi József 325
Újhelyi Márta 712
Újlaki Bálint 119–120
Újlaki Ferenc 285

Ujvári Béla 155
Újvári Erzsi 74
Ujvárossy Szabó Gyula 312
II. Ulászló 217
Ullmann István 347
Ungvári Tamás 77, 85, 91
Ungvárnémeti Tóth László 383
Uray Piroska 161, 163, 350, 717–718
Urbán Aladár 346
Utassy József 188

Ürményi József 612

Váczy János 337, 339, 370, 427, 615
Vadai István 200, 281, 349
Vadász Géza 562
Vágó Márta 680
Vahot Imre 432
Vajda György Mihály 49, 175
Vajda Imre 64
Vajda János 50, 52, 55, 57, 60, 62, 462, 712
Vajda Viktor 153
Vajthó László 57, 594
Valéry, Paul 93
Váli Béla 723
Valla, Lorenzo 417
Vámos Éva 475
Van Dorsten, Jan 494, 497, 510
Vanyó László 218
Váradi Béla 216
Váradi Szabó György 281, 286
Varga Ágnes 163
Varga András 718
Varga Imre 177, 189, 216, 281–283, 312, 318, 722
Varga János 405
S. Varga Katalin 371, 377
Varga Károly 175
Varga Mátyás 172
Varga Pál 48, 161
Vargha Balázs 318
Vargha Gyula 58
Vargha Kálmán 332
Vargyas Lajos 197, 200–201, 242–245
Varjas Béla 97, 159–160, 187, 287, 290–292, 307–308, 310, 319, 403, 425–426, 446, 449–450, 452, 454
Varjú Elemér 318
R. Várkonyi Ágnes 246, 567, 608
Várkonyi Hildebrand 140–142, 145–146
Varro 132, 559
Varsányi György 223
Varsányi P. István 454–456
Vas István 139, 239, 487
Vásárhelyi Judit 131, 161–162
Vasfi-Eisler Mór 403
Vass József 318
Vay Ábrahám 605–606, 608–615, 617–620, 624
Vay Ádám 339
Vay József 148, 612
Vay József, ifj. 151–152
Vazul, Nagy Szent 218, 527
Vehe-Glirius, Matthias 336, 337
Verancsics Antal 128
Vereczkei Lajos 347
Veres András 81, 330, 334
Veres Gyula 543–544
Veres Pál 543, 710
Veres Pálné, Beniczky Hermin 543, 545–546, 710–711
Veres Péter 113, 188, 332, 334–335
Veres Dániel 160
Veress Endre 290–291
Veress Miklós 580
Verestói György 225, 233
Vergilius 14, 24, 26, 31, 141, 146, 165, 219, 418, 499, 526, 559
Verlaine, Paul 253
Verne, Jules 87
Verrius Flaccus 421
Verseghy Ferenc 1, 5, 11, 15, 20–21, 234, 338, 371, 586–587, 627, 641
Vértesy Jenő 584
Vértessy Arnold 605
Vezér Erzsébet 83
Vida, Girolamo 216
Vida Imre 711
Vidan, Gabrijela 473–474
Vigh Anna 175
Vigotszkij 347
Vietor, Conrad 128
Viëtor, Karl 143–144
Vikár Béla 433
Villehardouin, Geoffroy de 527
Villon, François 217, 220, 237
I. Vilmos, württenbergi király 393
Virág Benedek 5–6, 315, 370–371, 584, 641
Virág Zoltán 250
Virágh László 349
Viszota Gyula 152–153, 430, 607–610, 623
Vitkovics Mihály 111, 370–371, 621–624, 626, 709
Vitruvius Pollio, Marcus 525
Vodopivec, Peter 475
Voinovich Géza 530, 535, 711
Voit Krisztina 178–180
Volf György 118, 121
Volney, Constantin-François Chassebœuf 235

Voltaire (François Marie Arouet) 5, 7, 13, 16, 180–181, 340, 576
Vooght, P. de 124
Vörös Imre 180–181
Vörösmarty Mihály 39, 44, 52, 107, 111–112, 163–165, 235–236, 240, 370, 377–378, 388, 432, 477, 538, 620–621, 639, 656, 660, 668, 672, 710, 724
Vrchlický, Jaroslav 556
Vries, Theun de 335

Wadding, Lucas 120
Waldapfel József 3, 37, 51, 121, 429
Wagner, Georg 566, 569, 572
Wagner, Richard 630, 649
Wallaszky Pál 32
Waller, Gary F. 494, 510
Waltherr László 382
Wathay Ferenc 251–252
Wéber Antal 34, 175, 181–182, 592, 707
Weber Max 347
Wechssler, E. 641, 645
Weisgerber, Jean 488
Weiss, Peter 718
Wellek, René 155
Wellmann Imre 473
Wells, H. G. 87, 93
Wells, William 496, 510
Weöres Sándor 188
Werbőczy István 563, 653
Wertheimer Ede 586, 672
Wesselényi Ferenc 496
Wesselényi Miklós 153, 339, 341–343, 370, 378, 584, 608–609, 624
Westphal, Rudolf 635–637, 641, 643
Weszprémi István 127, 131
Whitmann, Walt 68
Wiclif, John 123–124
Widmanstetter 126
Wieland, Christoph Martin 14, 23
Wierlacher, Alois 585
Williams, George Hunston 335
Wilmans, Friedrich 146
Wimsatt, W. K. 186
Winckelmann, Johann Joachim 13
V. Windisch Éva 313, 439
Winner, Thomas 256
Winter, Eduard 473
Wittgenstein, Ludwig 347
Wittmann Viktor 82
Wolf, Hieronymus 719
Wolf, Johann Christoph 336
Wolfzettel, Friedrich 202, 205
Wright, Thomas 317
Wrzecionko, Paul 335
Wunderlich 347

Xenophón 526
Xerxész 218, 223

Yates, Frances A. 505, 510
Young, Edward 353

Zalán Tibor 261
Zanoviç, Primislav 474
Zay Ferenc 100, 160
Zay Péter 100
Zechenter Antal 181
Zelk Zoltán 328
Zempléni Árpád 58, 647
Zemplényi Ferenc 203, 242, 246, 272, 317, 349
Zentai Mária 108, 112
Zerotin, Karol 718
Zeyk Dániel 149
Zichy Károly 430, 614
Zilahy Károly 534–536, 539–540, 556
Zilahy Lajos 93, 489
Zimándy P. István 154
Zimay László 634
Zimmer, H. 122
Zinkernagel, Franz 143
Zlinszky Aladár 216
Zolnai Béla 38, 75–76, 141, 513
Zolnai Gyula 563
Zólyomi Dávid 313
Zoványi Jenő 717
Zrínyi Miklós 163, 165, 252–255, 259–260, 263, 281, 318, 496, 567–570, 572–574, 717–718, 722
Zrínyi Péter 721
Zumthor, P. 449, 451–452
Zvonovich Miklós 314–315, 320

Zschokke, Heinrich Daniel 42
Zsigmond, Luxemburgi 659
Zsoldos Jenő 15, 513
Zsolt Béla 330

MARGÓCSY ISTVÁN

SZERDAHELY GYÖRGY MŰVÉSZETELMÉLETE

I. *Szerdahely helyzete és megítéltetése*

„... posteaquam aliquis esse coepi
inter Aestheticos..." (PDr 4.)

A magyar irodalomtörténet-írásnak sok nagy mulasztása van, de ezek között is különösen nagyszabásúnak és szégyenletesnek látszik az, ahogy Szerdahely Györgyről megfeledkezett, illetve az, hogy mulasztását a szerzőnek és műveinek lekicsinylésével, a magyar irodalom fejlődéséből való kizárással próbálta leplezni. A múlt század közepétől napjainkig egybehangzóan az a vélemény uralkodik a szakirodalomban Szerdahelyről, hogy „fárasztó latin kompilációja" a magyar irodalomra „jóformán semmi hatást nem tett"[1] s olyan beállítás érvényesül, mintha Szerdahely, konzervatív politikai alapállásából következően, az egész magyar irodalmisággal szemben állt volna, s a haladónak minősíthető korabeli írók tudomást sem vettek volna róla. Mintha még ma is érvényes lenne a bécsi folyóirat nekrológjának kemény ítélete, amely pedig elsősorban nyilván a napi irodalompolitikai szembenállásnak kizáró élességével, nem pedig a történeti belátás nyitottságával fogalmazott: „Er ist als lateinischer Schriftsteller bekannt. Seine lateinische Gedichte... sind sehr schlecht. Sein lateinisches Lehrbuch der Aesthetik ist mittelmäßig..." stb.[2] A szakirodalom ítéletét, illetve a vizsgálat elmaradását két oknak tulajdoníthatjuk: egyrészt irodalmi szempontból elfogadhatatlan módon kiterjesztették a Szerdahely politikai szerepét elítélő véleményt, s mint reakciós jezsuitáról nem is akartak tudomást venni, másrészt megdöbbentő kizárást alkalmaztak Szerdahely műveinek latinságát illetően. Még Radnai Rezső is, aki pedig legalább elolvasta Szerdahely műveit, így fogalmaz: „Aesthetikája latin nyelven lévén írva, szélesebb körű hatást nem tehetett"[3], elfelejtvén, hogy az 1770–80-as években a magyarországi tudományosság (kivált az eredetiségre, nem pedig népszerűsítésre törekvő szerzőknél) még szinte kizárólag latin nyelvű volt, s még oly sokáig az is maradt, hogy a magyar nyelvnek oly bajnokai is, mint például Révai Miklós vagy Verseghy Ferenc, alapvető műveiket még az új században is latinul szerkesztették meg, vagy hogy a Szerdahely után következő eredeti magyar esztétikai mű, Schedius Lajos összefoglalása *(Principia philocaliae)* is latinul jelent meg, 1828-ban, azaz éppen egy fél évszázaddal Szerdahely első könyvei után.

Ama sokszor megismételt vélekedés is, amely szerint Szerdahely vizsgálatai „egészen kívül esnek a mi irodalmi és tudományos életünk akkori keretein, s nincs kapcsolat közte

[1] *A magyar irodalom története* III. 1772–1849. (Szerk.: PÁNDI Pál), 1965. 81–82. Hasonlóan: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* 1980. 504.

[2] *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume.* 1809. Intelligenzblatt März, 125.

[3] RADNAI Rezső, *Aesthetikai törekvések Magyarországon,* 1772–1817. 1882. 43.

s a jobbára egyidejű kísérletezők közt"[4], felülbírálandónak látszik, bármennyi közvetlen érv szóljon is mellette. Mert az természetesen igaz, hogy viszonylag kevés adattal rendelkezünk arról, hogyan fogadták „évtized-kortársai" Szerdahely esztétikáját, vagy hogyan viszonyultak személyéhez és szerepéhez, ám az is igaz, hogy ez a kevés adat nem *sokkal* kevesebb, mint amennyi a 70-es, 80-as évek fordulójának más literátorairól fennmaradt. Az pedig, hogy a későbbi évekből (s a visszaemlékezésekből) Szerdahelyről alig tudunk valamit, szinte bizonyos, hogy politikai jellegű *el*hallgatásból származtatható: mivel Szerdahely a 80-as évek második felétől mint antijozefinista, később mint határozott és radikális reakciós lépett fel, szinte magától értetődik, hogy politikai ellenfelei elhatárolták magukat tőle; mindez azonban nem kell, hogy műveinek megjelenési idejére is érvényesnek tűnjék (például szinte kizártnak tartom, hogy a 80-as években Kazinczy ne találkozott volna vele, hiába hagyja említés nélkül a *Pályám emlékezete*ben).

Meglepően sokat lehet tudni ezzel szemben a művek nemzetközi fogadtatásáról, a történeti szakirodalom viszont erről sem vett tudomást, illetve ennek jelentőségét is érthetetlen módon lekicsinyelte (még Jánosi Béla is, aki pedig részletesen és sok megértéssel elemezte Szerdahely munkásságát, amikor említi a külföldi reflexiókat, elsősorban a kifogásokat emeli ki, s nem is idézi a teljes anyagot; összefoglaló ítélete pedig ennyi: „A külföldiek nem ilyen kedvezően ítélik meg"[5]). Holott talán mégis szembeszökő, hogy Szerdahely munkáit Sulzer nagy tekintélyű lexikonának második kiadásában többször is idézik az ajánlott irodalom felsorolásában, s az Ae-t közvetlenül Baumgarten után a második helyre helyezik.[6] Jánosi továbbá úgy interpretálja a korban elismert, s Szerdahely által is idézett Chr. H. Schmid véleményét (amely három évvel a megjelenés után hangzott el!): „a szerző semmi újat nem mond, de olvasottsága becsületére válik", ami ugyan valóban elhangzott, csakhogy egy részletes és komoly tartalomismertetés összefoglalásaként.[7] Szerdahely művét a kortárs német tudományosság teljesen egyenrangú teljesítményként értékelte, s bár igaz az, hogy például a Göttingenben megjelent kritika több kifogást közöl, mint dicséretet, de mindezt teljes komolysággal, s alapos szakmaisággal teszi, s az eredmények elismerésével egyáltalán nem fukarkodik.[8] S ha még ehhez azt is tudjuk, hogy további recenziókat közöltek az Ae-ről Bécsben, sőt később (1790-ben) Párizsban is,[9] el kell hinnünk, amit Szerdahely jogos büszkeséggel állapított meg már 1780-ban: „folyóiratokból, könyvekből úgy értesültem, hogy esztétikám Német-

[4] MITROVICS Gyula, *A magyar esztétikai irodalom története, 1928.* (Szerdahelyről: 20–27.) 21.

[5] JÁNOSI Béla, *Szerdahely György aesthetikája, 1914.* 57.

[6] SULZER, *Allgemeine Theorie der schönen Künste* I–V. Leipzig, 1792. (Neue vermehrte zweyte Auflage) *Aesthetik* címszó I: 50. (Ae); *Dichtkunst, Poetik* I: 664. (APG); Erzählung II: 112. (PN). Megjegyezhető, hogy az Ae-t már az 1786-os kiadás is idézte: I: 37.

[7] Chr. H. SCHMID, *Anweisung der vornehmsten Bücher in allen Theilen der Dichtkunst.* Leipzig, 1781. 54–55.

[8] *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen 1779.* III. 649–651. Zugabe N^{O} 41. (1779. okt. 9.)

[9] Tertina Mihály sorolja fel e recenziókat Szerdahelyt üdvözlő latin versének jegyzeteiben: „Litterariae Ephemerides Budaenses, Posonienses, Vindobonenses, Göttingenses, Helmstadienses..." in *Ode...* ad G. Szerdahely. Buda, 1789. A párizsi Journal des Savants 1790-es recenziójáról a jezsuita bibliográfia (STOEGER, *Collectio scriptorum societatis Jesu.* I. Scriptores provinciae Austriacae 1856.) tudósít. A budapesti nagy könyvtárakban ezeknek nem akadtam nyomára.

országnak nagy részén el van terjedve, némelyeknek tetszett, mások bizonyos részekben elutasították"[10], s tudomásul kell vennünk, hogy Szerdahely esztétikája volt ez időben az egyedüli mű a magyarországi humán tudományok részéről, amelyet az európai tudomány teljes egészében korszerűnek fogadott el, s amelynek modernsége a külföld részéről sem szenvedett – a szakmai kifogások dacára sem – kétséget.

Az esztétikatörténeti szakirodalom bizonyos előnyben érezheti magát az irodalomtörténettel szemben (persze csak akkor, ha erénynek számít a XVIII. század második felében elszakítani egymástól az esztétikát és az irodalomkoncepciót!), hiszen a naiv kronologikus beszámolók mellett három jelentősebb tanulmány is foglalkozik Szerdahelyvel: a századelőről Jánosi Béláé, a legutóbbi évekből Nagy Endréé, külföldről pedig Benedetto Croce-é. Mindhárom módszere lényegében azonos: az esztétikai kategóriák önfejlődési sorába állítják be Szerdahely koncepcióját, s az európai vezető gondolkodókhoz mérik teljesítményét. A legméltányosabb közülük egészen meglepő módon B. Croce, aki belátván Szerdahely nehéz teoretikus helyzetét, épp a kiküzdendő kategóriákért folytatott harc heroizmusát dicséri, s bár az elért eredményekkel egyenként nincsen megelégedve, s mai általános teoretikus tanulságok levonására már alkalmatlannak látja Szerdahely rendszerét, mégis hangsúlyozza, hogy Szerdahely az *új* fogalmakkal dolgozott, s ennek révén ő is „képviselője a gondolkodás ama forrongásának", ami az egész esztétikai gondolkodás megújulásához vezetett.[11] A magyar elemzők már nem voltak ilyen toleránsak: Jánosi Béla – akinek forráselemzései egyébként nagyon pontosak és kiválóan használhatók – épp a források ismeretében becsüli alá Szerdahelyt, s egy olyan eredetiségigény nevében kritizálja meg, amilyen Szerdahely korában Magyarországon még a „szép"-irodalom terén sem volt elfogadott; egyébként pedig megmarad a rendszer általános vonásainak ismertetésénél, s szemére veti a szerzőnek e rendszer eklektikus voltát; ám az egyes kategóriák hazai korszerűségének és funkcionálásának kérdését fel sem veti.[12] Nagy Endre tanulmányának legnagyobb érdeme, hogy a leírások közül egyedül vállalja egyértelműen Szerdahely esztétikai rendszerének felvilágosodáshoz tartozását, s állítását a forrásokon és az eszmetörténetileg párhuzamba állítható műveken keresztül részletesen bizonyítja is.[13] Ugyanakkor azonban ő sem vesz tudomást a korabeli magyar viszonyokról, s kizárólag az európai kontextust használja mérceként Szerdahelyt illetőleg: így, magyar viszonyítás nélkül megállapításai sokat vesztenek érvényükből; különösen akkor, ha látjuk, hogy szövegében szemléletileg gyakran bántóan vulgarizáló megfogalmazások (például: „Szerdahelynek a polgárosodó esztétikai elveket foltozó leleménye, a jó ízlés nem más, mint a feudális kötöttségek újratermelése az esztétikában"[14]), súlyos, az egész

[10] „Publicis ex litteris, vulgatisque libris intelligo hanc meam Boni Gustus Doctrinam per potiores Germaniae partes esse diditam, aliisque placere, et ab aliis nonnulla parte reprehendi..." in SZERDAHELY, *Imago aesthetices seu Doctrina boni gustus breviter delineata, et considerationi exposita.* Buda, 1780. 16.

[11] A gondolatmenetet részletesen ismerteti WALDAPFEL József, *Croce Szerdahelyről* Esztétikai Szemle, 1936. 98–101.

[12] JÁNOSI Béla, *i. m.* 56. stb.

[13] NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből.* Felvilágosodás és reformkor. 1983. Szerdahelyről: 9–83. A felvilágosodottságról: 10. stb.

[14] *I. m.* 36.

értelmezést eltorzító, a tényleges helyzetet éppen kifordító tárgyi tévedések (például: „A példák túlnyomórészt az antikvitás művészetéből származnak, az újabb művek felemlítésére inkább a negatívnak tartott példák adnak okot"[15]), valamint fordítási hibák váltogatják egymást.[16] S általában, a tisztán esztétikatörténeti szempontot nézve: bár nem helyteleníthető, ha az európai élvonal gondolkodóit vesszük példaként, és megemlítjük, hogy Szerdahely nem volt olyan nagy elme, mint Baumgarten vagy éppen Kant, de talán ezen (és a forráskutatáson) túlmenően is találhatunk elemezni valót gondolatai közt, különösen, ha közben Magyarországra is fordítunk valamelyes figyelmet.

Szerdahely műveinek elfelejtésében alighanem egy olyan, már nagyon régen uralkodó irodalomtörténeti mentalitás a vétkes, amely az egyes korszakok irodalmiságát csak a belőlük kiinduló, s később beteljesülő tendenciák fényében hajlandó és képes vizsgálni, s amely számára mindaz, ami e tendencia főirányába nem tartozik bele, mellőzhetőnek vagy legfeljebb másodlagosnak tűnik. Így korszakunk fő tendenciájaként a magyarnyelvűséget s a magyar nyelvű irodalmiságot tekintve, természetesen maradt ki a sorból egy olyan szerző, aki az irodalom modernségét és autonómiáját lépten-nyomon hangsúlyozta ugyan, de aki mindezt nem kötötte kizárólagosan a magyar nyelvhez. Holott feltételezésünk szerint ama korban, amikor Szerdahely a főművét alkotta, vagyis a 70-es években, a magyarnyelvűség még csak egy radikális programként, de nem egyedüli, s az egész magyarországi irodalmiságot általában átfogó programként jelentkezett, s mellette más modernizáló programoknak is megvolt (meg lehetett) a maga jogosultsága vagy elismertsége. Más kérdés, hogy a magyarnyelvűsítés rohamos térnyerése során e kettősséget sokan nagyon hamar ellentétté hegyezték ki, mindennek azonban nem kellene minket is arra kötelezniе, hogy eleve ellentétet lássunk ott, ahol eredetileg ilyenről még csak szó sem volt. (Az ilyen koncepcionális visszavetítésre csak egy példa: ez jelenik meg, ha csak enyhe, szinte árnyékszerű formában Szauder Józsefnél; az ő egyes elszórt megjegyzéseiben is finom előítéletesség rejlik Szerdahelyvel szemben, amikor úgy véli, hogy a 90-es évekre Szerdahely esztétikája már egy jelentős irodalmárréteg számára vált meghaladottá, vagy amikor a „régi", vagyis Szerdahely-féle esztétikai szemlélet radikális meghaladásaként értékeli Szentjóbi Szabó László értekezésének az *emberi arc*ról írott szakaszait, s forráskeresése során nem veszi észre, hogy Szentjóbi Szabó gondolatainak elemei *mind* megtalálhatók Szerdahelynél is, s Szerdahely még ama fiziognómiai vitát is felidézi, amelyet Lavater és Lichtenberg folytatott ...[17])

*

[15] *I. m.* 47.

[16] *Például: i. m.* 74–75.: Fielding és Sterne mint „felülmúlhatatlan" jellemeztetik, holott a szövegben is idézett „praetereundi non sunt" szókapcsolat fordítása: „nem mellőzhetők" lenne.

[17] Vö. SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat 1791-ben.* ItK, 1971. 78–106. Szentjóbi Szabó itt az emberi arcról: 102. Szerdahely az ember arcáról: Ae I: 126., a fiziognómiáról: PDr: 173.

Ha közelebbről vesszük szemügyre Szerdahely szereplését és tevékenységét, rengeteg ellentmondásra bukkanunk, s ezek egyáltalán nem könnyítik meg az ítélethozatalt. Úgy látszik, három területen lehet ezeket elkülöníteni: politikai, irodalmi és ideológiai téren. Először: Szerdahely, aki műveinek írása során Európa legmodernebb esztétikai és filozófiai irányzatait is hajlandó és képes volt befogadni és propagálni (gondoljuk meg: jezsuita létére részletesen elemzi és pozitíve értékeli a francia enciklopédisták, Voltaire vagy a német protestáns literátorok, Lessing, sőt Herder sok nézetét!), a 90-es évekre már a nyitás ellenfeleként tartatik számon, s a dokumentumok szerint komoly része lesz Kant filozófiájának országos eltiltásában, sőt egyes feltevések alapján ő hatott oda, hogy Verseghyt a Millot-fordítás miatt meghurcolták.[18] A további időben aztán szerepe egyértelműen szembeállítja az újabb magyar irodalom képviselőivel: például Virág Benedek Cicero-fordításában cenzurálisan kifogásolható dolgokat talál,[19] Dugonics, Benyák Bernát és Révai tanári pályáján mint ellenség tűnik fel,[20] a fiatal Horvát István pedig már *csak* a hatalom képviselőjét látja benne, akkor is, amikor kegyeiért folyamodik, akkor is, amikor egyszerűen csak fél tőle.[21] S bár Dugonics, Benyák és Révai érzékenységében nyilván a jezsuita és piarista rend közti feszültség is munkál, az sem tagadható, hogy Szerdahely az egyetemi oktatók kiválasztásában igen károsan hatott (vagy próbált hatni): amikor például 1791-ben volt rendtársát, a nagyon gyengén felkészült, s a művészettudományt szinte archaikusan értelmező Tóth Farkast ajánlotta az esztétikai tanszékre (saját utódjául!),[22] vagy amikor a magyar nyelvi tanszékre is a gyengébb kandidátusokat támogatta (a rendkívül rossz képességű és feltehetően igen kártékony Czinke Ferenc személyében).[23] S ha valószínűleg nem is igaz az a mendemonda, miszerint Szerdahely akadályozta volna meg Schediust esztétikája kiadásában (hiszen Schedius csak húsz évvel Szerdahely halála után jelentette meg művét), annyi mindenesetre valószínű, hogy az egyetemi oktatás még sokáig Szerdahely irányítása alatt folyhatott, oly kevéssé tért el Schedius tananyaga Szerdahelyétől.[24] Ám mindezen feltétlenül kárhoztatandó gesztusok sem tesznek megengedhetővé egy olyan torzítást, amelynek során Szerdahelynek már első művei is kétségbe vonatnak, s csak a jezsuita térfoglalás eszközeiként tárgyaltatnak. Ilyen eset volt

[18] Vö. KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei, 1927.* I. 186. Verseghy esetét vö.: DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára.* ItFüz 113. 1985. 14. Ugyanakkor azt a nagyon meglepő adatot is közölnünk kell, hogy Szerdahely saját kezű aláírása ott szerepel a Berzeviczy Gergely által 1793-ban szervezett budai Lesekabinett alapító olvasóinak névsorában: ezek szerint tehát még 1793-ban is ugyanott olvasta a nyugati sajtót, ahol például Hajnóczy. Vö. H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus,* 1967. 195–196.

[19] Virág Benedek levele Kazinczyhoz, 1802. november 12. KazLev. II. 506.

[20] *Dugonics András följegyzései.* 1883. 29. CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete.* 1889. IV. 158., 179–180.; 196. stb. TAKÁTS Sándor, *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy.* 1891. 205.

[21] HORVÁT István, *Mindennapi.* 1967. 120. 181.

[22] Vö. SZAUDER J., *i. m.* 81., 83., CSAPLÁR B., *i. m.* IV. 97. stb.

[23] KORNIS Gy., *i. m.* I. 187.

[24] Horvát István írja naplójában, hogy Schedius csak Szerdahely halálát várja, hogy kiadhassa, s ráadásul magyarul, esztétikáját. *I. m.* 169. Schedius esztétikai vizsgáinak tézisei azt mutatják, hogy ha módosított is az anyagon, radikálisan nem változtatta fel Szerdahely rendszerét. Vö. például: Tentamen publicum ex Aesthetica generali 1796. (Rosti A., Lónyai G., Szávics J. vizsgái) vagy Tentamen publicum ex Aesthetica 1802. (többek között Eötvös Ignác, Horvát István vizsgái).

például a reformkorban a magyar filozófia történetét elsőként tárgyaló Almási Balogh Pálé, aki – bár megjegyzi, hogy Szerdahely „egy legjelesebb tudósaink közül" – a művek cím szerinti felsorolásán kívül kizárólag a jezsuiták szidásával tölti meg ide vonatkozó lapjait, mondván: Szerdahely és a jezsuiták nem az értelem kifejtésére törtek, hanem legfőbb céljuk volt, hogy „az emberi nemzettől a felvilágosodás minden sugárit eltartóztatván, maguknak mentül nagyobb hitelt, hatalmat, s befolyást szerezzenek".[25] Almási Balogh nyilván a század első harmadának szájhagyományozódott ítéletét összegezte, s véleményével valószínűleg ő alapozta meg a máig uralkodó Szerdahely-képet.

Szerdahely másik súlyos ellentmondása teóriája és saját költészete között mutatható ki. Az a ritka jelenség figyelhető meg esetében, amikor egy szerző művészetelmélete sokkal radikálisabb, szinte egy korszakkal előbbre jár, mint költői gyakorlata; az esetek túlnyomó többségében ennek épp ellenkezője dívik. Szerdahely, aki teóriájában a XVIII. század második felének modern irodalmi törekvéseit támogatta, aki ízlésében a szentimentális irodalom elfogadásáig jutott el, saját verseiben megmaradt a későbarokk latin költészet átlagos képviselőjének. Versei – epigrammák, feliratok, gnómák, didaktikus és alkalmi elégiák stb. – saját kötetének előszava szerint is a barokk dilettantizmus szüleményei: mintegy gondolkodás nélkül csúsztak ki száján, s nem fordított külön gondot rájuk, ezért jókat, rosszakat vegyesen közöl.[26] Nem is verseinek latinnyelvűsége az, ami szembeszökő – hisz e korban még a modernebb literátorok közül is számosan űzik a latin poézist (például Révai Miklós, Dugonics András, Virág Benedek, de még Csokonai és Batsányi is!) –, hanem egész költészetének régies jellege: épp azt nem tartja versei számára kötelezőnek, amit teóriájában más művekből összegezett, illetve más művek számára előírt. Mivel azonban e verseket nem feladatunk vizsgálni, mindezeknek csak két vonatkozását emelem ki: egyrészt nyilván *ennek* az irodalmiságnak is köszönhető (vagyis a Szerdahelyt közvetlenül körülvevő latin költészet régiesebb voltának: a számára közvetlenül adott olvasmányanyagnak és ízlésvilágnak), hogy műveiben majd a pompásan átsajátított általános esztétikai érvek a konkretizálás és gyakorlati lebontás során nagyon sokat vesztenek erejükből; másrészt e nyilvánvaló ellentmondás a kortárs magyar irodalom képviselői számára alighanem hitelt rontó tényezőként is szerepelhetett, s nem is alaptalanul: nem könnyű attól modern esztétikai útmutatást elfogadni, akiről köztudott, hogy latin iskoladrámákat is ír . . .[27]

A harmadik, ideológiai jellegű ellentmondás már nem Szerdahely szerepe és művei közt figyelhető meg, hanem a művekben magukban. Szerdahely ugyanis nem tudja egyeztetni esztétikai-filozófiai meggyőződését, amely sok szempontból radikálisan felvilágosultnak tekinthető, azzal a vallásossággal, amely számára – úgy is, mint a jezsuita rend tagja számára – a maga ortodox hagyományosságával érvényes. Ő, aki egész teóriáját az ember

[25] *Almási Balogh Pál Felelete.* Philosophiai Pályamunkák I. 1835. 57., 73–76. (Almási Balogh ítélete egyébként a századvég más jezsuita tudósait – például Makó Pált, Sajnovics Jánost, Pray Györgyöt – illetően is igazságtalan.)

[26] SZERDAHELY G. A., *Silva Parnassi Pannonii.* Bécs, 1788. „. . . diversa Carmina, quae mihi aliquando inter negotia fere non cogitanti exciderunt, aut, cum tempus erat indulgendi animo, sine cura facta sunt: Bona, et Mala."

[27] JÁNOSI B., *i. m.* 9.

és a természet alapkategóriáira építette fel, aki gyakorta kiszáll az előítéletes gondolkodás és babonaság ellen (s ennek során a középkori vallási ünnepek elkorcsosulásának bírálatában még Voltaire érvelését is kész alkalmazni – Ae I: 53–54.), aki a Biblia szövegeit (még Jézus paraboláit is) hajlandó esztétikai elemzésnek alávetni, egyéb esetekben az egyházi tekintélyeket megingathatatlanul védelmezi, s tőle szokatlanul naiv okoskodással próbál egyezkedni a biblikus igazság és a modern felfogás között. Csak két példát idézek: Amikor a 80-as években felfedezik az Uranus bolygót, Szerdahely (Hell Miksa segítségével) örvendező didaktikus elégiát ír, amelyben bebizonyítja, hogy Ádám volt az első és legnagyobb csillagász, hiszen ha a Biblia alapján tudjuk, hány éves volt (930), ezt csak Ádám saját évszámlálása alapján tudhatjuk, akkor pedig ő már tudta, mi egy év...[28] A másik példa irodalmi jellegű: Szerdahely a „római mesék" (fabulae Romanenses) között megemlíti, s mesének mondja a Barlám és Jozafát legendáját, de rögtön hozzáteszi, hogy e csodás mese alapja az igazság, hiszen a kanonizált szentekben nem kételkedhetünk (PN 67.). Ez az ellentmondás azonban a teoretikus alapműveken belül, ha itt-ott meg is található, jelentős zavart nem okoz, mivel az elemzett tárgy ott eleve profán jellegűnek tételeztetik, aminek csak egészével szemben kell egyházilag is állást foglalni, viszont nyilván szerepet játszhatott abban, ki hogyan viszonyult Szerdahelyhez mint tanárhoz vagy paphoz.

Saját ellentmondásai helyzetét is ellentmondásossá tették Szerdahelynek. Elismertsége ugyan kétségtelen volt egészen a 90-es évek fordulatáig, esztétikája pedig hivatalos kitüntetést is kapott (1779. augusztus 27-én a Helytartótanács javaslatára Bécsben 12 arany jutalmat nyert), a hozzá való viszony azonban nagyon erős polarizálódást mutat. Jó példával szolgál a magyar sajtó két megnyilatkozása. Molnár János a maga Magyar Könyvházában még a régies barokkos műveltség nevében írja rövid és nagyon általános dicséretét, s az esztétika modernségét egyáltalán nem veszi észre (vagy nem is akarja észrevenni), hisz úgy véli, Szerdahely csak kibővítette az évszázados tudásanyagot, s egyszerűen folytatta egy másfél százados könyvnek a gondolatmenetét („Azért említtetik itten, mert az eléb említett könyvnek tanétását meszszebb vitte, s nem tsak arról, a mit az Ékessenszóllásban, s költeményes tudományban leg-szebbnek tart, ád tudositást: hanem szép egyéb tudományokra is alkalmaztattya tanításait"[29]). Molnár János, akit mind világnézete, művészetszemlélete, mind politikai állásfoglalása a kor ókonzervatívjai közé sorol, nyilván csak a volt rendtársat köszönti, s nem valószínű, hogy véletlenül mellőzi a mű részletesebb ismertetését (hiszen a többi olvasott könyv alapos tartalmi kivonatát szokta adni), s alighanem épp ama vonatkozások maradtak számára idegenek, amelyeket viszont Ráth Mátyás a maga kritikájában nagy dicsérettel említ. A Magyar Hírmondó ismertetése épp Szerdahely munkájának korszerűségét hangsúlyozza, amikor erősen kiemeli

[28] SZERDAHELY G. A., *Historia Uraniae Musae*. Bécs, 1787.; továbbá uő: Elegia epidictica, per quam demonstratur: primum hominem Adamum fuisse primum et maximum astronomum... Bécs, 1789. A bizonyítás (9–11.) igen gondos számításokkal él: az évek nagy számát nem lehet holdévekre átszámítani; Ádám oly sokáig élt, hogy sok szökőévet kellett látnia stb. A 15. lapon nyíltan szidja az újabb csillagászokat, akik nem a Bibliának adják a tudományos elsőbbséget.

[29] MOLNÁR János, *Magyar Könyv-ház*. III. Pozsony, 1783. 230. (Az említett könyv: STRADA, *Prolusiones Academicae* c. értekezése 1617-ben jelent meg.)

„a mostani időt", amelyben „az ékes Tudományok emelkednek", s *ehhez* képest tartja fontosnak a szépség „tudományos fundamentumainak" vizsgálatát; s nem mulasztja el még a rövid cikkben sem aláhúzni, hogy „a természetet követő és gyönyörködtető ékes munkákat" találja vizsgálatra méltónak. Ráth Mátyás a mű legáltalánosabb (felvilágosodott) intencióit is helyesen olvassa ki: „az lévén a jó társaságoknak lelke, hogy mindenek felől helyesen ítéljünk", s buzdításában odáig megy, hogy *mindenki* számára illendőnek véli legalább a rövidített kiadás (Imago aesthetices...) ismeretét.[30]

Hasonló kettősséget figyelhetünk meg, ha összevetjük másik két korabeli literátor Szerdahelyhez forduló gesztusait: Horváth Ádámét és Móré Györgyét. Horváth a 80-as évek vége felé a Hunniás kapcsán kér tanácsot Szerdahelytől, mivel fellelkesült Szerdahely műveinek olvastán, s számára mind Szerdahely olvasottsága, mind ízlése elsőrendű tekintélyként funkcionál. Szerdahely pedig nemcsak hogy válaszol Horváth leveleire, de oly heves tanácsokkal szolgál, hogy Horváth „elijed": Szerdahely ugyanis arra serkentené, hogy „valóságos Epopoeja"-vá formálja a Hunniást, holott ő megelégszik azzal is, hogy csak történetíróként fejezze be művét („csak filo Historico continuálom").[31] Szerdahely e kérdésben tehát „modernebb" álláspontot képvisel, mint Horváth, de egyben teljes megértéssel és egyenrangúsággal fordul Horváth törekvései felé. A konzervatív ellenpólusra itt példánk a Hermolaus álnevű Móré György bécsi kapucinus szerzetes és magyar hitszónok, aki hatalmas latin üdvözlő verset intéz Szerdahelyhez, s benne látja ama nagyszerű költőt, akinek énekeire még a vadállatok is megszelídülnek, ám azt nem veszi figyelembe vagy észre, hogy Szerdahely művészi és erkölcsi nézeteit az övétől világok választják el. Móré ugyanis oly végletesen konzervatív és elzárkózó, hogy erkölcsi hitvédelme során például mindenféle színháztól eltiltaná a hívő embereket (sőt már maga a muzsika is kerülendő lenne!), mert „a mái világnak oly ravasz ékes szin alatt nyujtani szokott mérge" a látás kísértése során ártalmas és bűnre csábító lehet.[32] Hermolaus, egyházi politikai egyetértést feltételezve, elfelejti (vagy nem olvasta), hogy Szerdahely a dramaturgiai könyv elején a legnagyobb enthuziazmussal szól a színházról, a drámai művészetet a művészetek legmagasabb csúcsára helyezi („nobilissima Pars Poeticae", PDr 3.), az általános színházellenes érveket részletesen és élesen visszautasítja (PDr 14–23.), s a színházat az erkölcs iskolájaként állítja be („Theatrum est Schola morum, et doctrina virtutum", PDr 27.).

Hermolaus kapcsán kell szólnunk Szerdahelynek a magyarnyelvűséggel való viszonyáról is. Az előbb idézett nagy üdvözlő vers ugyanis ilyen címet visel: Apologia pro lingua latina, s az 1790-es országgyűlés vitairodalmába avatkozván, egyértelműen a latin nyelv állami és egyházi használatának fenntartása mellett emel szót, meglehetősen archaikus

[30] Magyar Hírmondó, 1781. augusztus 4. 60. sz. 477–479. (Új kiadása: Magyar Hírmondó, 1981. 354–355.)

[31] Horváth Ádám levele Kazinczyhoz, 1788. október 14. *(KazLev* I: 221.); 1788. november 9. (I: 233–235.); 1789. február 9. (I: 275–276.); Szerdahely tekintélyére nézve lásd Horváth további leveleit is: I: 292.; I: 500. (Megjegyzendő, hogy a levelekben semmi nyoma annak, hogy Kazinczy helytelenítette volna Horváth lelkesedését!)

[32] *P. Hermolaus Egyházi Beszédei I–V.* Pozsony, I. 1791. 248–276.: „A köz-játék, tántz és egyéb mulató helyekről". Az idézet: 262. (Más prédikációjában magának az olvasásnak a bűnre csábító voltát kárhoztatja: III. 324–325.)

érveléssel.[33] Hermolaus e kérdésben tökéletesen volt tájékozva: Szerdahely nemcsak 1790-ben, hanem még jóval később is (az 1807-es országgyűlésen) a latin nyelv országlása mellett foglalt állást, ráadásul oly erőteljesen és botrányt kavaró módon, hogy a magyar nyelvért küzdő képviselők úgy vélekedtek róla: ilyen ember érdemtelen arra, hogy magyar papi méltóságot viseljen (aulikus magatartását a bécsi udvar nem is mulasztotta el jutalmazni; a Szent István-rend keresztje nyilván nem független állásfoglalásától).[34] Ám a politikai gesztus mögé helytelen lenne oda képzelnünk a magyar nyelvű kultúra háttérbe szorítását is. Szerdahely számára ugyan a nemzethez és országhoz tartozás kulcsmozzanata még nem a nyelv volt, de nemcsak magyar hazafisága, hanem magyar nyelvi érdeklődése is magas fokúnak tekinthető. Azt, hogy a magyarországi kultúra mennyire fontos volt számára, elég szemléletesen bizonyítja például ama beszéde, amelyet a budai egyetem Pestre helyezésekor mondott el: ebben nemcsak a jelenkori egyetemet dicséri és buzdítja, hanem – szabatos literatúratörténeti leírást adva – számba veszi a budai egyetem előzményeit, a régi korok magyar egyetemeit is;[35] vagy az, hogy önmagát is mint latin költőt – meglehet, némi nagyzolással – Janus Pannonius utódjaként képzelte el.[36] A magyar nyelvről igen melegen és páratlanul gazdag retorikával nyilatkozik meg a Ratio Educationis II. megfelelő paragrafusának indoklásában: „Mi sem emeli jobban a nemzet tekintélyét, mint nyelvének csiszoltsága és a gyakorlatban való széles körű alkalmazhatósága. A magyar nyelv csodálatosan lágy és kellemes hangzású, gazdag bőségű a gondolatok kifejtésére, kivételes erővel rendelkezik minden dolog szemléletessé tételére, mégis részben a sokféle háború, részben a közgondok miatt eddig más ügyek felé fordult a figyelem, s méltóságához képest nem eléggé művelték. Most azonban itt, ahol a boldog béke uralkodik, és a bájos múzsák a haza számos fiának szívét meghódították, s szerencsésen meg-

[33] (HERMOLAUS), *Ad virum clarissimum Georgium Szerdahelyi, Sylvae Parnassi Pannonii Authorem Apologia pro lingua latina.* Buda, 1790. Hogy a Szerdahely körüli helyzetet tovább árnyaljuk, megemlíthetjük, hogy Czinke Ferenc, aki Szerdahely támogatásával kapta meg a pesti magyar tanszéket, s aki a magyar nyelv terjesztéséért kritikátlanul (és sajnos elég kevés elmeéllel) hevült, két alkalmi verset is intézett – teljes alázattal – Szerdahelyhez, s mindkettőben a magyar nyelvű költészetet preferálja a latinnal szemben. Lásd: *Magyar Idillion vagy-is Pásztori Dal Folyó Vitézi Versekben.* Irta egy alföldi juhász. Pest, 1797. (Foglalata: „Jantsi és Máté mind a ketten Magyar Juhászok. Pán és Apolló Istenek előtt versent énekelvén, azon vetélkednek, hogy mellyiknek volnának több, és sullyosabb inditó okai a B^{XX}-i Legelőre hajtani."); vagy: *A köszönő Múzsa Szerdahelyi György Alajos úrhoz, Karátsonyi Mátka-tál gyanánt.* Pest, 1801. (A tisztelgő vers után: „A Mátka-tál eredete. Enyelgés." A disztichonokban írt épületes történet arról szól, hogy Maklári Kató és Tsapodár Jantsi malacfürösztés közben összetörte a tojásokat.)

[34] Az 1807-es országgyűlésről Szekfű Gyula idézi Baldacci államtanácsos jelentését: Szerdahely „sehr vernünftige und sehr billige Einwendungen machte", mire a képviselők (többek között F. Nagy Pál) „wütend angefallen"; s emiatt kártalanítani kellene „diesen Martyrer der Wahrheit"... in: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* 1926. 293–296.

[35] *Programma, quod G. A. Szerdahely habuit, dum regia scientiarum universitas annum scholasticum et incolatum Budensem terminavit.* Buda, 1784. IV–VI.

[36] TERTINA Mihály, *Adplausus Parnassi Pannonii.* Nagyvárad, 1806. 13.: „Exemplum duxit de Jano, Vate diserto. / Qui rexit Praesul Quinque bene Ecclesias..." Vö. Szerdahely versét: De Lauro, quam Janus Pannonius plantavit (*Silva*... 213.). Költészetéről általában: SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században.* ItK, 1985. 6–7.

oldották nyelvüket a szólásra, kezüket az írásra, ezért biztosan remélhető, hogy sokan lesznek majd, akik különösképpen törekedni fognak a hazai nyelv fejlesztésére, és jó ízléssel megszerkesztik a szótárokat, és nemzetünk más műveit."[37] S ha mindehhez hozzávesszük, hogy Szerdahely ama budai főgimnáziumnak volt az igazgatója, amelyben a magyar nyelvi oktatás már nagyon korán elkezdődött, s részletes program alapján folyamatosan zajlott (már jóval a nyelvoktatási törvény bevezetése előtt is!),[38] vagy hogy Szerdahely érdeklődése egészen addig terjedt, hogy még Sajnovics nyelvrokonsági felfedezéséről is említést tett,[39] akkor a nyelvi közömbösség vádja szinte magától elesik.

Hasonlóképpen figyelemreméltó Szerdahelynek a magyar irodalomról alkotott képe. Mivel esztétikája elsősorban tartalmi kérdésekre összpontosít, és (ha a retorika szóhasználatával fogalmazunk) nem az elocutiót, hanem az inventiót tekinti elsődlegesnek, irodalmi koncepciójából nem lesznek kizárva a *különböző* nyelvű műalkotások: számára a mű nyelvisége (anyanyelvisége) nem döntő mozzanat; a kultúrát („Rempublicam Literariam") a szép, jó művek, nem pedig a nyelv vagy a nyelvművelés konstituálja. Ez a koncepció éppen nem a kizárásra tör, sőt: megengedi *minden* nyelv esztétikai alkalmazhatóságát („quacunque Gentium lingua construatur", PN 168.). Bár Szerdahely maga a fennmaradt dokumentumok szerint csak latinul írt, esztétikájába és műfajelméletébe igen sok más nyelv (német, francia, angol, spanyol, olasz, keleti nyelvek, sőt: orosz!) alkotásait is felveszi, s nyíltan ki is jelenti, hogy elméletét *nem* rendeli alá nyelvi korlátoknak („Artem enim meam Poeticam non adstringo Latinitati", PN 160.); s mindennek következményeképpen meglepően nagy figyelmet fordít a magyar literatúrára. Műveiben, ha elszórtan is, de jelentős mennyiségű utalást találunk a régebbi és újabb magyar művekre, de Szerdahely a kortárs szerzők munkáit sem mellőzi. Már 1776-ban, még Nagyszombatban tartott előadásaiban is említi P. Schez Metamorphosisát, valamint Gyöngyösit és Faludit,[40] a későbbi szövegekben pedig már sok adat és elemzés szerepel. Például a bárdok kapcsán említést tesz a magyaroknál századokon át énekelt hősi énekekről, amelyek az ősi dicsőségről szólván, a nép száján a mai napig fennmaradtak („antiquissima sunt ea carmina, et rudi etiam plebi longo seculorum ore decantata, quae bellicosa maiorum nostrorum facinora, virtutesque heroicas ad nostra usque tempora laeto cum cantu pertulerunt", APG 18.); a „románok" között sok verses históriát, széphistóriát sorol fel, amelyeknek nagy részét a „vulgus" is szokta mesélni, énekelni (például „de Argyro et Helena, de Pyramo et Thisbe, de Stilfrido, de Tancredo, de Nicolao Toldi, de Apollonio, de Filio Prodigo, de Sarmante et Florina", PN 81.; az utolsóban én Kónyi János Várta mulatságát vélem felfedezni); „a jobb ízléssel írott románok" közé felveszi Gyöngyösi Chariclia, Daedalus temploma, Csalárd Cupido (Crudelitas Cupidinis agnita – bár ez esetben nem akarja elhinni, hogy Gyöngyösi a szerző) című műveit, s a kortársak közül Mészáros Ignác Kártigámját, Dugonics Argonauticáját, Báróczi Cassandráját; s megjegyzi: mai korunk szerencséje, hogy nálunk is szebb lesz az ízlés, s az ilyen poéták száma is egyre növekszik (PN 81–82.).

[37] *Ratio Educationis* II. 148. § 1981. 291. (Mészáros István fordítása)

[38] A budai főgimnázium magyar nyelvi vizsgáiról fennmaradt az 1778., 1780., 1781., 1782., 1783., 1784. évi kiadvány, a követelmények részletes feltüntetésével: *Materia Tentaminis Publici*...

[39] SZERDAHELY G. A., *Memoria Francisci Weiss.* Buda, 1785. 10.: együtt fájlalták Sajnovics elvesztét, aki szintén csillagász volt, „et sermonem Hungaricam in Lapponia reperit".

[40] *Tentamen publicum ex Aesthetica*... ex praelectionibus G. Szerdahelyi (Fekete Imre vizsgája). Nagyszombat, 1776. 11–12. P. Schez művére utal még: APG 80.

Az eposzok terén elismeri a magyarok hátramaradottságát, de ezt, mint annyian ebben a korban, a sok háborúsággal s a fizikailag, és nem kulturálisan kifejtett hősiességgel okolja meg (PN 141.; ugyanitt Gyöngyösi Kemény Jánosát inkább históriának, mint eposznak mondja): talán e hiányérzettel indokolható már idézett buzgósága Horváth Ádám Hunniása körül. A legnagyobb dicséret hangján szól viszont az egész könyv lezárásaként Faludi Ferenc „pásztori" költészetéről, s több mint egy oldalon keresztül rajongva méltatja ízlését, szent és profán műveit (PN 180–181.). S hogy Szerdahely nem volt érzéketlen a magyar nyelvi finomságok iránt sem, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy annál a két szerzőnél, akit a legjobbnak talál, a nyelvhasználat tökéletességét is kiemeli: Faludi „et Poesim, et sermonem patrium in potestate habuit" (PN 180.); Gyöngyösi István pedig „arany versbe" („carmine aureo", PN 65.) fogalmazta át művének prózai eredetijét.

E felsorolásból Szerdahely barokkos ízlésvilága és preferenciája nyilvánvalóan kiderül, ugyanakkor figyelembe veendő az újabb szerzők iránti nyitottsága és irodalomtörténeti toleranciája is. Az a paradox helyzet adódik így, hogy Szerdahely, aki pedig először válogat a magyar irodalomtörténetből egyértelműen *szép*irodalmi szempontok alapján, s a korban szokásos literatúratörténeti általánosításoktól tartózkodik, jóval több értéket talál a magyar régiségben és kortárs irodalomban, mint például Bessenyei György, s olyan területen is rámutat – helyesen – a költészet meglétére, ahol pedig Bessenyei szerint „világiság, poétaság nincsen",[41] jóllehet Szerdahely szépirodalmi tájékozódása és esztétikai koncepcója egészében véve jóval modernebb volt, mint Bessenyeié. Szerdahely azonban e kérdésben is esztétikájának tartalmi jellegű alapelveit érvényesítette, ezeket kereste vissza a magyar kultúrában, s emiatt szemlélete, amely a nyelvművelő irodalomértelmezés kizáró gesztusait elutasította, nagyobb és igazságosabb érzékenységre tette képessé.

A másik oldalról, vagyis a kortársi befogadás felől nézve Szerdahelyre, a kép szintén nem lesz olyan rideg, mint amilyennek a szakirodalom eddig festette: Szerdahely műveit igenis felfogta, s hasznosította a kortárs irodalom. Az eddig idézett adatok mellett ki kell emelnünk, hogy Szerdahely jeles helyen nyer említést Földi János verstanában;[42] Csokonai maga is hivatkozik rá, de hatása fejtegetéseiben más helyeken is többször kimutatható;[43] Verseghy még kései Analyticájában is sokszor felidézi gondolatait, amelyeknek nyoma természetesen ott van korai értekezéseiben is;[44] Révai Miklós, mielőtt még hivatalosan szembekerültek volna, verset is írt hozzá;[45] Kazinczy ugyan nehezményezi, hogy „minékünk meg kell elégednünk, ha egy Szerdahelyit mutathatunk", de elégedetlensége a mű latinságának, nem pedig tartalmának szól (ezt a szövegösszefüggés bizonyíthatja, valamint az is, hogy a mondatban Szerdahely mellett Koppi szerepel).[46] Továbbá az is

[41] Vö. BESSENYEI, *A magyar néző*. Jegyzés in *Válogatott művei*, 1953. 224–227.

[42] FÖLDI János, *A vers-írásról* (1790.) 1962. 12., 79.

[43] CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Az epopoeáról közönségesen* in *Minden munkája*, 1973. II. 129.

[44] VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv művészi felhasználása* (1816.) I–VII. Szolnok, 1973–1977. 136., 176., 223., 248.

[45] CSAPLÁR B., *i. m.* IV. 60. Szerdahely Révaihoz írott levele közölve: FÉNYFALVI KARDOS Adorján, *Verseghy Ferencnek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai*... 1806. 197.

[46] Kazinczy levele a Hadi és más nevezetes történetek szerkesztőségéhez, 1790. március 8. in *Válogatott művei*, 1960. II. 234.

alighanem Szerdahely esztétikájának terjedtségére, népszerűségére, hazai fontosságára utal, hogy a korban szokatlan módon, rövid időn belül megjelent a nagy mű brosúraszerű tömör vázlata (Imago aesthetices... 1780.), majd pedig pár év múlva (1794-ben) rövidített magyar fordítása is, a kortárs magyar irodalommal szoros kapcsolatban álló Festetics grófnak ajánlva (valamint talán az sem zárható ki, hogy mégis volt újabb kiadása az esztétikának). Szerdahely gondolatainak párhuzamait a korabeli magyar irodalmi gondolkodással a későbbiekben elemezzük; itt befejezésül csak arra kell még utalni, hogy ama nagy s hirtelen ébredt érdeklődést, amely Magyarországon a 80-as évek végén az esztétika iránt megnyilvánult, nyilván Szerdahely műveinek közvetlen hatásával kell magyaráznunk. Ha 1791-ben az egyetemi esztétikai tanszéket kivételes „csődületi megrohanás" érte (22 pályázó!),[47] ha a 80-as, 90-es évek szerzői rendre azokat a gondolatokat visszhangozzák vagy variálják, amelyeket Szerdahely ismertetett először, ha ugyanazokra a szerzőkre és forrásokra hivatkoznak, akiket és amelyeket Szerdahely idézett, akkor Szerdahely szerepét és hatását az irodalmi megújulásban jóval nagyobbnak kell vélnünk, mint eddig tehettük. A művészet öntörvényűsége, az esztétikai autonómia, sok modern irodalomszemléleti újság eszméje az ő írásai alapján jutott be a magyar művészetszemléletbe, s ezen érdemét az sem homályosítja el, ha később pályája elvált az újítókétól.

II. *Szerdahely irodalomszemlélete*

„Audendum est. Quisque suum virtutem habet, Genium proprium sequi oportet; nec servi simus, nec aliorum oculis adspiciamus. Aestheticus in hoc elaboret, ut ipse sit originalis." (Ae II: 43.)

A tény, hogy Szerdahely szerepének messze nem megfelelő helyet foglal el irodalomtörténetünkben, elsősorban alighanem a szakirodalom ama torzításából eredeztethető, amely szerint Szerdahelyt csak mint esztétát, az esztétika tudományának képviselőjét vették számba (kizárólag az európai törekvésekkel szembesítve), s a korabeli magyar irodalomszemlélettel való szoros érintkezéseit figyelmen kívül hagyták; az a csekély számú utalás pedig (például Bán Imre vagy Mezei Márta részéről), amely Szerdahelyi nézeteit nem különíti el más magyar szerzők állásfoglalásaitól, máig jóformán kivételnek látszik, s mivel természetesen nincsen Szerdahelyre kihegyezve, a róla rögzült képet alapjaiban nem módosíthatta.[48] Holott ha Szerdahely műveit a maga korának irodalomkritikai szempontrendszere alapján olvassuk, azt kell észrevennünk, hogy bennük a megújuló irodalmiság majd minden eleme már részletesen tárgyalásra kerül, s hogy még a 90-es évek irodalmi vitái is azon kérdéskörben fognak mozogni, amelynek első körvonalazását – ha a szintézis igénye nélkül is – Szerdahely kísérelte meg. Természetesen igaz az,

[47] SZAUDER J., *i. m.* 79.

[48] Vö. például BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet.* Studia Litteraria, 1964. 32. Uő: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. ItFüz, 72. 1971. 98. MEZEI Márta, *Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt.* 1974. 31–34.

amit Szerdahely minden bírálója megemlít, hogy Szerdahelyre nagyon erősen hatottak a felvilágosodás előtti, antik és reneszánsz kori poétikai és retorikai kézikönyvek, s emiatt fejtegetéseinek van bizonyos „régies" színezete; de ez a régiesség csak akkor ötlik szemünkbe, ha műveit a századforduló felől visszanézve, mintegy „előfutárként" kezeljük. Másrészt pedig azt sem szabad elfelejteni, hogy ez a retorikus hagyomány, amelyet Szerdahelynél annyian kárhoztatnak, vele vagy nála egyáltalán nem szakadt meg, hanem még jóval túl is élte őt (nyomai majdnem mindenkinél kimutathatók; a rendszer teljes továbbélése pedig még Révai stilisztikájában és Grigely retorikájában is szemmel látható). A régi és új jelenségek keveredéséből e dolgozatban főleg a modernizáció tendenciájába tartozó elemeket emeljük ki, s emiatt megfordítjuk a szokásos sorrendet: előbb tárgyaljuk a speciális és gyakorlati irodalomszemléleti kérdéseket, s csak a későbbiekben elemezzük az esztétikai teóriát.

Szerdahely áttekintésének modernségét és átütő nyitását legelőször a tárgyalt anyag maximális korszerűsége képviselte. Egészen meglepő – s a rendelkezésre álló adatok alapján jelenleg még megmagyarázhatatlan –, mennyire szinkronban volt Szerdahely műveltsége a kortárs (elsősorban német) szépirodalmi és szakirodalmi terméssel. Forrásait áttekintve: alaposan feldolgozta mindazokat, akik a század közepén mint esztétikusok számításba jöhettek: Baumgartent (akit a legnagyobbnak tekintett és mondott), Sulzert, Riedelt (rájuk oly gyakran hivatkozik, hogy nem szükséges egyes helyeket megadni); hasznosította Breitinger (Ae II: 42.), Bodmer (APG 153., PN 79–80.), J. A. Schlegel (APG 13.), Pope (Ae I: 36.), Shaftesbury (Ae I: 55.), Home (Ae II: 33., APG 8., 63.), Burke (Ae I: 55.), Mendelssohn (Ae I: 123., 308., PDr 36.), Winckelmann (Ae I: 324.), Gerstenberg (Ae II: 319., PDr 135.), Lessing (Ae I: 324., APG 71., PN 29., PDr 127.) műveit; sőt Herdert – s ráadásul több művét! – is ő idézi legelőször Magyarországon (a zsidó költészetről APG 3., Homéroszról: „Silvae criticae", PN 114., Ossziánról: „Herder anno 1773 optime scripsit de hoc poeta", PN 126.). A francia szakirodalomból nemcsak Boileau idézése természetes a számára (Ae I: 204., 239., II: 92.), hanem a XVIII. század legtöbb teoretikusa is számottevő szerepet játszik: Batteux állandóan szerepel (részletes ismertetése az Ae II. befejező fejezeteiben; műfajfelosztása: PN Prooemium), de hasonlóan sok esetben nyer említést Voltaire is; Diderot igen nagy dicséretet érdemel (PDr 181.; az Enciklopédia „Beau" szócikkét idézi: Ae I: 121., 231.); Rousseau (APG 40., PN 34., PDr 22–23.) és Marmontel (APG 49., 138., 153., PN 10.) nézetei önmagukban, s a kettejük közt lefolyt színházi vita ismertetésében is feldozgoztatnak (PDr 29–30.); de olvashatunk Condillacról (APG 13.), D'Alembertről (PDr 20.), Helvetiusról (APG 40.), több helyen pedig Du Bos-ról is (Ae I: 55., 73., PDr 99.). Az egyes kérdések feldolgozásának alaposságát szemléltetheti, hogy például Szerdahely a regények tárgyalásánál nemcsak az előző századi francia Huet (PN 36.) vagy a századeleji Chr. Thomasius (PN 41.) munkáját, hanem az előző évtizedben megjelent Blanckenburg-művet (Versuch über den Roman 1774., PN 41. 58.) is méltatja; hogy pedig a másodlagos szakirodalmat is forgatta, az mutatja, hogy a név nélkül megjelent könyvről helyesen „hallotta", hogy az Blanckenburg műve.

Ugyanilyen naprakésznek kell tekintenünk a világ szépirodalmából felidézett példatárat; s Szerdahely elképesztően nagy anyaga nemcsak méreteit számítva érdemel elismerést, hanem a válogatás minőségi szempontjai miatt is. Bár az kétségtelen, hogy szemléltető

példáinak nagy része még a klasszikus ókor művészetéből származik, mégis elsöprő arányban szerepelnek már az „újak" is, a világ minden elérhető nyelvének irodalmából idézve. Szerdahely műveltsége a századközép német irodalmi műveltségét követi: még nem számol le a francia klasszicizmus ideáljaival, de már rajong Shakespeare-ért, s már kétségtelennek tekinti Homérosz elsőbbségét is Vergiliusszal szemben. Felsorolásaiban és részletezőbb ismertetéseiben (vagy az egyes esztétikai jelenségekre hozott illusztrációként) az újabb kor valamennyi irodalmi nagysága szerepel, legtöbben közülük Magyarországon először. Csak példaképpen néhány név, a tájékozódás jelzésére: Szerdahely ismeri és ismerteti Cervantes, Ariosto, Tasso, Dante, Milton, Camoens, Calderon, Lope de Vega, Rabelais, Racine, Corneille, Molière és mások műveit is, s érdeklődése *saját* korának szinkron szépirodalmáig terjed. Ossziánról nála olvasható először híradás (az 1776-os Tentamenben; későbbi műveiben gyakran említi, s részletesen is elemzi, PN 126.); a XVIII. század német irodalmából szinte senkit nem tudnánk megnevezni, aki említés nélkül maradt volna (Klopstock áll hierarchiájának csúcsán: „nemcsak a németek, hanem az összes kortárs nemzet írói közül legnagyobb epikus, a század csodája, magasztos és hasonlíthatatlan genius", PN 140–141.; igen sokszor idézi Wieland műveit, de Gessner, Rabener, Klotz, Kleist, Gellert is állandó példái közé tartozik); a modern angol regényeket (Swift, Defoe, Sterne, Fielding, Richardson) ugyanúgy felidézi, mint Diderot (PDr 181.) vagy Lessing (PDr 135.) polgári drámáit stb. Ízlésének nyitottságát talán azzal szemléltethetjük legjobban, hogy megemlítjük: egészen Goethe befogadásáig jutott el; nemcsak felsorolásokban említi (PDr 183., 204.), hanem a tragédiairók közt önállóan is, s itt mint az eljövendő kor legnagyobbját jellemzi („Joann. Wolf. Göthe si singularia naturae, industriaeque munera conferat ad Tragoediam, quem est habiturus ante se?", PDr 135.). S ha nem is tagadható, hogy Szerdahely irodalmi ítéleteinek (vagy legalábbis leírt mondatainak) egy nem csekély része egyszerű szakirodalmi átvétel vagy fordítás,[49] az – az idézetek gyakoriságából és elszórtságából következően – mindenesetre valószínűsíthető, hogy az alapműveket (vagy legalábbis a részletesen elemzett, sokszor idézett műveket) maga is olvasta; az pedig, hogy ismertetéseiben helyesen jelölte ki a világirodalmi tájékozódás fő irányait, a fogalmazások eredetiségének kérdésétől függetlenül korszakalkotónak tekinthető. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Szerdahely műveiben a képzőművészeti és zenei anyag is nagy szerepet játszik, s ismertetéseivel e téren is úttörőnek minősíthető. Csak illusztrációként: előfordul nála többek között Michelangelo, Leonardo, Raffaello, Tizian, Poussin, Lorraine, Hogarth!; Pergolesi, Galuppi, Händel, Bach, Gluck!)

A modern szépirodalom bevonása mellett hasonló jelentőségű nyitásnak kell tekintenünk, ahogy Szerdahely a biblikus és orientális irodalmat is bevonja vizsgálataiba, s a szép birodalmába – nyilván a korabeli nyugat-európai primitivizmus hatására – beemeli a klasszicizáló antikvitásképpel össze nem egyeztethető alkotásokat is: például nagy

[49] Jánosi Béla igen sok helyről bebizonyítja, hogy Szerdahely német forrásokból írta ki véleményét: *i. m.* 49–53. Erre hivatkozva hozza Solt Andor a szakirodalom legigazságtalanabb és legmegalapozatlanabb ítéletét: ő – egyéb méltánytalanságok mellett – úgy véli, hogy „a szakember rögtön észreveszi, hogy a görög és latin szerzőket kivéve egy sort sem olvasott a felsoroltak műveiből", s „világirodalmi tájékozottsága merő szemfényvesztés", és elfelejti, hogy e korban még egyáltalán nem volt olyan közönség, akinek divatos ízlését ily olcsó módszerekkel lehetett vagy kellett volna kiszolgálni. Vö.: SOLT Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei.* 1970. 145–146.

elismeréssel említi az arab, perzsa meséket általában is (APG 63., PN 23.), az Ezeregyéjszakát külön is (PN 58.), de még az indiai, török, sőt újkori zsidó parabolairodalomra is felhívja a figyelmet (PN 24–25.); sőt úgy véli, hogy a keleti kultúrák általános jellegéből következően a pásztori („rustica") költészet lenne számukra a legalkalmasabb (PN 180.). S valószínűleg az orientális primitivizmus iránti fogékonyság vezette Szerdahelyt arra is, hogy a Bibliát – bár szakrális jellegét és méltóságát mindig szigorúan őrzi – esztétikai vizsgálatoknak is alávesse. A magyar irodalomban oly sokszor említett Lowth-könyvre (De sacra Poesi Hebraeorum) elsőként ő hívta fel a figyelmet (APG 3., 168. stb.), de azt is megemlíti, hogy Herder értekezését is (Über den Geist der ebräischen Poesie: APG 3.) olvasta. Lowth nyomán a bibliai könyvekből mind a költészet eredetére, régiségére („Extra controversiam est, Moysem et Job, quorum scripta inter omnes sacros, profanosque scriptores communi sapientium iudicio sunt vetustissima, fuisse vero Poetas", APG 2–3.); mind általános esztétikai tételekre (például az esztétikai és logikai igazság kettősségére: Dávid zsoltárainak képi megformáltsága, Ae I: 274.; a szív megindításának szükségére: Jeremiás siralmai, Ae I: 365–366.); vagy egyes esztétikai minőségekre (például fenséges: Ae I: 344–345.; nemes egyszerűség = „nobilissima Simplicitas": Ae I: 307.; varietas: Ae I: 182.) igen gyakran idézi az Ószövetség sok könyvét; sőt egészen odáig elmegy, hogy sok szöveget egyszerűen besorol, minden magyarázkodás nélkül (például az Énekek énekét) a pásztori költészet műfajába (PN 166–167.), vagy hogy a bibliai fordulatokat mint retorikai példákat elemzi (például a fenség és tömörség – „breve et sublime" – illusztrációja a Mózes által idézett isteni szózat lesz: „Dixit Deus, fiat lux, et facta est lux"[50]) stb. Szerdahely azonban túllép az Ószövetség példatárán, s úttörő módon, az evangéliumokra is vet – igaz, csak egy helyen – esztétikai pillantást: még Jézus paraboláit is hajlandó esztétikai beszédmódként interpretálni (az aesopusi fabulák kapcsán: „hunc loquendi modum Servatori nostro adprime fuisse familiarem" ... „sine parabolis nihil loquebatur", PN 12–13.), s a művészi formálást mindkét testamentum szövegének döntő mozzanataként értelmezni („Libri utriusque testamenti pleni sunt mysteriis, allegoriis, et aenigmatis", PN 13.).

A nagyszabású szakirodalmi és szépirodalmi anyag értékelésében feltétlenül ki kell emelnünk Szerdahely messzemenő, s a maga korában még egyáltalán nem magától értetődő toleranciáját: Szerdahely ugyanis minden számba veendő művészt és teoretikust hajlandó idézni (amennyiben gondolatainak igazsága vagy művészetének ereje erre méltóvá teszi), vallási felekezetre vagy vallástalanságra való tekintet nélkül, s ráadásul anélkül, hogy a vallási hovatartozást bármi módon jelölné vagy érintené. Így a harcos egyház- és rendvédő jezsuita teljes egyetértéssel képes elemezni és dicsérni mind a német protestáns szerzőket (igen nagy számban: vö. például Klopstock, Herder már említett esetét, de kiemelendő, hogy egy esetben még Luthert is pozitív tekintélyként idézi; az is igaz persze, hogy épp az erotikus olvasmányok elítélésének kérdésében, PN 57.), a zsidó Mendelssohnt („Philosophus Berolinensis, quo nomine inclitum aevi nostri Hebraeum Mendelssohnium adpellari audio", Ae I: 123.), mind pedig a francia felvilágosodásnak az

[50] Ugyanez a pszeudo-Longinosszttól származó példa előfordul Batsányinál és Verseghynél is. Vö. ZSOLDOS Jenő, *Jób könyve a XVIII–XIX. századforduló magyar irodalmában*. Magyar Zsidó Szemle, 1934. 365.

egyházi hivatalosság által nem tolerált filozófusait is. Voltaire például egyes irodalmi nézetei és alkotásai alapján is a legnagyobb elismerésben részesül (különösen az Henriade nyerte meg Szerdahely tetszését – vö. PN 139. –, olyannyira, hogy megoldásait gyakran abszolút tekintélyű példaként citálja: a pictura kapcsán épp Ámor templomának leírását, APG 71. stb.). Természetes azonban az is, hogy Szerdahely helyt ad Voltaire filozófiájával vagy más műveivel szembeni súlyos fenntartásainak is (például a Jeanne d'Arc-ról szóló komikus eposzról ő inkább hallgatna, PN 150.), ez azonban nem gátolja megbecsülését: véleménye szerint amennyiben Voltaire erkölcs- és természetfilozófiájában, történettudományában és józan vallásosságában is olyan lenne, mint poémáiban, csodálatraméltó lehetne, s minden időben példaként állhatna („Si tantus esset in Philosophia Morum, et Naturae, tantus in Historia, et sana Religione, quantus in suis Poematibus; proponi posset admirationi, exemploque aetatum omnium", PN 139.).[51]

A szerző személyének, nézeteinek és a műveknek ily toleráns kettéválasztása a művészi alkotás autonómiájának elismerésén alapul: Szerdahely a művekkel szemben nem az egyházi cenzúra ideológiai szempontjait alkalmazza, sőt a műveket mint esztétikai alkotásokat messzemenően mentesíti az egyházias megítélés alól. A szépirodalmi alkotások nem a valláserkölcsi feddhetetlenség alapján nyerik el minősítésüket, s a morálfilozófiai alapozású, igazságközpontú, hasznosságra s nevelésre figyelő koncepció is csak másodlagosan érezteti hatását. Szerdahely a művek *egészével* szemben erőteljes és független toleranciát képvisel: ami az ő szempontjai alapján szépnek minősül, az nem kell, hogy feltétlenül és közvetlenül vallásos (vagy hasznos) is legyen. Bár a vallásnak, a dogmának természetesen minden egyes esetben védelmére kél, sőt ilyenkor igen kemény bírálatokat is tud mondani (például súlyosan nehezményezi, hogy Camoens eposzában, amikor a hős Krisztushoz fohászkodik, Vénusz érkezik segítségül, Ae I: 51–52.; vagy nagyon határozottan elveti a „Fortuna" alkalmazását, mivel az az isteni gondviselés mindenhatóságát vonná kétségbe, Ae I: 266. stb.), a tárgyalás során mindvégig a profán irodalmi szemlélet szempontjai uralkodnak: ama nagyhatású esztétikai-filozófiai tétel, amely megkülönbözteti egymástól az esztétikai és logikai igazságot, az esztétikum *világi* birodalmának megnyitását indukálja. A művek emberközpontú felfogása („... mert az egész Filosofia, melly az ember körül forog..." Szép 11.); szépségre orientálása akár a logikai igazsággal szemben is; az embernek a szépség központjába állítása (némileg még őrizve dogmatikus szempontokat is: „ille ad divinitatis memoriam specimenque homo compositus, ille Pulcritudinis omnis exemplum, et arbiter...", Ae I: 167.; máshol: „homo homini gratissimum, utilissimumque potest esse spectaculum...", PDr 8.) mind a profanizálás irányába hat: tematikailag rengeteg, eddig tiltott tárgy pozitív megközelítését engedélyezi (például élvezetek, szerelem, bűn stb.), szemléletileg pedig a legkülönbözőbb érzelmi-affektív reakciók iránt mutat

[51] Ugyanilyen kettősséggel nyilatkozik Rousseau-ról is: „Rousseau, Voltaire, et alii, qui a Poesi vera, qualem efformare volo, laudantur, vitia, quae habent in doctrina, moribusque detestationem merentur", APG 38. Vö. ezzel kapcsolatban például Szaitz Leó véleményét a Henriásról: van benne jó, de több a rossz, s „nem aluszik az ördög, a mint is azért igaz Pápistának az ollyan könyvek olvasásától nagyon óni kell magát, hogy orvosság helyett mérget ne szijon magába". MÁRIAFI István, *Igaz Magyar*, az az igaz magyaroknak Máriához, az ő nagy asszonyokhoz, és nagy Pátrónájokhoz való különös ájtatosságáról és a mostani ujságokról. 1789. III. 32–33.

toleranciát; mindezek összegezéseként állhat elő a modern műformák értő elfogadása is. Szerdahely megengedi magának, hogy a női szépség iránt is lelkesedjen (például: „quae venustas Helenae, terrestris illius deae!" Ae I: 127.),[52] rajongjon az anakreoni költészet iránt, vagy azt is, hogy minden erkölcsös bölcselkedés nélkül örüljön a „természetesen ártatlan" érzéki élvezeteknek (még saját költeményeiben is: vö. például a kakaóivásról vagy a dohányzásról írott verseket[53]), vagy hogy a sokak által kárhoztatott színházat a magasba emelje, és a táncnak is helyet adjon a művészetek között (Ae I: 29.) stb. Mindennek modern s felvilágosodott jellegét pedig akkor láthatjuk legélesebben, ha tudjuk azt is, hogy Szerdahelynek már esztéta volta miatt is súlyos egyházi rosszallással kellett szembenéznie, s a szépség és a művészetek erkölcstelenségének és megrontó hatásának vádját állandóan (igen sok helyen) vissza kellett utasítania. Amint írja: „Ismerek olyanokat, akiket már a szépségnek neve is megdöbbenti, s akik emiatt képzelik magukat vallásosnak... Én nem vagyok olyan babonás, hogy megriadjak a szépnek nevétől vagy szemlélésétől... A filozófiának e legszebb részét senki józan ember nem hiheti paphoz méltatlannak." („Scio quospiam esse, quos ipsum Pulcritudinis nomen percellit, et eapropter religiosi sibi videntur... Ego non ita superstitiosus sum, ut nomen, aut conspectum Pulcri pertimescam... Pulcerrimam hanc Philosophiae partem nemo sanus putabit Sacerdote indignam." Ae I: 140.). Az esztétikum mellett ily férfias kiállás felszabadító hatását aligha lehet túlbecsülnünk.

Szerdahely modernségének másik összetevője: kortudata, illetve amaz öntudat, amelylyel saját korának értékeit, haladottságát, elmúlt korokkal szembeni előnyeit hangsúlyozza. Számára saját kora adja a mércét: a tudás és kultúra terjedését oly lelkesedéssel fogadja és rögzíti, hogy századát – Magyarországon az elsők között – még a klasszikus ókorral is szembe meri állítani, mind a műveltség általánosságára, mind pedig egyes teljesítményeire nézve is. Bár az ókori művészetek nagyságát nem óhajtja kisebbíteni, s tájékozódásának alapjául még kétségbevonhatatlanul az antik szerzők szolgálnak, saját korának alkotásai között is sok olyat talál, ami eléri vagy meghaladja a régiek szintjét („videre mihi videor Artes nostras ambitione humanissima maturitatem suam, et veterem illam elegantiam aut adtigisse, aut superasse", Ae I: Prooemium). A mai nemzedék Szerdahely naiv, de mindenképpen tekintélyellenes haladáskoncepciójának tükrében okosabb, műveltebb, mint a régi, hiszen amit a régieknek maguknak kellett kitalálniuk, az a maiak számára mint példa készen áll („Dicam sine vetustatis iniuria; et dicam certe cum veritate Homines nostros esse magis cultos, perspicaces, et rationi deditos... Omnes retro aetates nos docent; quod antiqui suo labore, ingenioque perfecerunt, magisterio, exemploque nobis est; nos nostra, alienaque mente ditamur." APG 76.); s a mai kor művelt felkészültsége a régi századok nyerseségét is képes volt leküzdeni (PN 33.). Az esztétika lapjain Szerdahely részletesen is elemzi a nagy vitakérdést: az antik vagy a mai kor a nagyszerűbb-e. („An nostra tempora

[52] Egy másik helyen kárhoztatja ugyan azt a nézetet (Hippias szofista állítását), miszerint a szép nő maga lenne *a* szépség, de itt is csak a következtetés balgaságát ítéli el, a nő szépségét nem vonja kétségbe! Ae I: 107.

[53] *Silva.* Parnassi... id. kiad.: Lib. I. XXV.: De Chocolata (31. l.), Lib. V. XIX.: De Tabaco (239. l.). Az ilyen típusú versek szinte eltűnnek a heroikus és dicsőítő epigrammák között.

Antiquitati praeferanda?" Ae I: 203–208.), és a gondolkodás, filozófia, tudomány területén egyértelműen a mai kornak adja a pálmát (mert a régiek, mint Bacon mondja, csak mintegy a világ ifjúkorát élték: „illos pro mundi iuventute habendos", Ae I: 205.); s bár elismeri – a Perrault és Boileau közti vita rövid ismertetése kapcsán –, hogy a régiek a költészetben, szónoklatban, szobrászatban, építészetben tökéleteset alkottak (Ae I: 206.), de még ennek tudatában sem gondolja azt, hogy mindenben követni vagy „vakon" tisztelni kellene őket. E szemlélet következtében merészkedik Szerdahely arra, hogy racionális esztétikai téziseinek nevében nem egy esetben felülbírálja antik példáit, vagy hogy antikoknak kijáró dicsőítésben részesítsen moderneket, minden megszorítás nélkül.[54]

De Szerdahely még ennél is továbblépett azzal, hogy nem elégedett meg a lineáris fejlődéskoncepcióból következő egyenrangúsodás állításával, hanem relativizálta az egyes korok ízlését, s egyik kornak sem tulajdonított – persze egy „tökéletes, természetes, igaz" szépség nevében – kizárólagos elsőbbséget. Az ő felfogásában az ízlés változik; minden kornak (minden évszázadnak) más preferenciái vannak és lesznek, s ezek *egymáshoz* közvetlenül nem viszonyíthatók („aetas ipsa variat, mutatque gustum", Ae I: 105.). A régi ízlés, s így az ízlésre épülő esztétikai teória egészen más volt a régieknél, mint a maiaknál, s más volt a megromlott középkorban is (például Ae I: 34., 37., 56. stb.). Természetesen nem a történetiség belátását kell Szerdahelynél felfedeznünk: számára – voltaire-iánus módon – a különböző ízlések csak annyit jelentenek, hogy az egyes korszakok más előítéletrendszerrel közelítették meg a tökéletes szép harmóniát, s emiatt szemlélődtek és alkottak más-más módokon; de azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy nála az egyes korszakok mégis elkülönülnek, s önálló egészként (mint a „század szelleme"!) nyernek megfogalmazást („Est suus singulis temporibus, et nationibus sensus, ac spiritus, quem ego non a natura generatum, sed a praeiudiciis inditum, et consuetudine roboratum existimo: Genium seculi visum est nonnullis adpellare", PDr 196.), s Szerdahely számára egyik korszakban sincs teljesen kizárva a nagy művészet elvi lehetősége. Az ízlés történeti változását Szerdahely antropológiai érvekkel alapozza meg és támogatja: amint az egyes emberek ízlései összehasonlíthatatlanok, ugyanúgy az egyes nemzeteké, illetve koroké. De amint beszélhetünk rossz ízlésű emberről, vagy bárdolatlan ízlésű nemzetről – hiszen a szépség természete kikutatható, illetve alkotásokban reprodukálható –, úgy azt is állíthatjuk, hogy *voltak* rosszabb ízlésű korok (például a középkorban a kicsapongó ízlés a mélypontra hanyatlott: a misztériumjátékok babonás balgasága a komédiások és bohócok komolytalanságával ötvöződött, Ae I: 52–53.; vagy például az, hogy Milton műveit soká feledés fedte, arról tanúskodik, hogy a korabeli angol ízlés betegeskedett: „sensum, gustumque Anglorum aetate illa laborasse non parva aegrimonia", PN 135.): századunk kiválósága épp azáltal bizonyítható, hogy ítélőképességünk fejlődésével ízlésünk is feltámadt, s megközelítette a szépség valódi természetét, szabályainak rögzítésével a szép alkotások feltételeit végleg, a logikai törvényeknek megfeleltethető öntörvényűséggel biztosította („Vellem, ut Doctrina haec omnis aeque sit certa, ac Dialectica;

[54] Szerdahely gondolatainak merészségét mutatja, hogy hasonlóan egyértelmű modernségpárti állásfoglalást a kortárs magyar szerzők csak jóval később engednek meg maguknak (például Péczeli 1792-ben, Péteri Takács 1797-ben). Vö. SZAJBÉLY Mihály, *A magyar felvilágosodás korának irodalomszemlélete*. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1985. 191–215.

ut qui a principiis eius, et regulis defecerit, non minus aberret a Pulcro, quam ille a Vero, qui leges Logicae, et Philosophiae non observat", Ae I: 55.). Evégett érzi végül Szerdahely szükségesnek, hogy hangsúlyozza: rendszerét a mai kor normáinak megfelelően, a mai kor normáit szabályozandó írja: „ex Gustu aetatis hodiernae tradere". (APG Prooemium)

*

Ha Szerdahely speciális irodalomszemléleti (mai terminussal: irodalomesztétikai) rendszerét vizsgáljuk, lépten-nyomon megtaláljuk benne ama nézeteket, amelyek a következő egy-két évtizedben a kibontakozó új irodalmiságot meghatározzák. Nála olvasható Magyarországon talán először a költészet gátlástalan, önmagáért való dicsőítése, s a költészetnek *minden* más szellemi diszciplínával szembeni preferálása (az APG mottója például a híres Cicero-idézet: „Legyen tehát előttetek, emberséges emberek, szent az a költő nevezet, melyet soha semmilyen barbárság meg nem sértett. A sziklák, a pusztaságok felelnek a szózatra, gyakran a szörnyeteg vadállatok megfordulnak és megtorpannak az ének hatása alatt, s mi, akik a legjobb nevelésen mentünk keresztül, a költők hangjára ne induljunk meg?"[55]), s ennek történeti adaptációja is: Szerdahely mondja ki, hogy a költészet nemcsak a legnagyszerűbb, hanem a legrégibb emberi megnyilatkozás is. Maga is tudatában van állítása radikális újdonságának („novum et mirabile"), amikor poétikájának első lapján kijelenti: a költészet régebbi, mint az ékesszólás (APG 1.), s kijelentését történeti bizonyítással támasztja alá; az első bölcsek mind költők voltak, minden nemzetnél (még a vadembereknél is) megtalálhatók a költészet alapformái, és így tovább; sőt a költészet szinte antropológiai sajátossága az emberiségnek: a költészet harmóniájában a természet hangja és harmóniája nyeri méltó imitációját („Poesim ... vocem esse Naturae", APG 11.).[56] E költészetfelfogás meghosszabbításaként hagyja el Szerdahely művészetleírásaiból a szónoklatot (nem tekinti többé művészetnek); s emiatt teszi át a hangsúlyt a költő oktató jellegű szerepéről a költő nem mindennapi, csodálatos és újszerű tevékenységére. Szerdahely számára a költőben az a fontos, ami megkülönbözteti az „egyszerű" művelt embertől; az ő felfogásában, annak ellenére, hogy a művészet általános kulturális „megszelídítő" funkciója is érvényesül (például a költők „homines a fera, agrestique vita ad cultum humanum traduxerint", APG 6.), a művészet és költészet jóval több lesz, mint egyszerű előkészítő fok az igazság megismerése felé vezető úton,[57] a költészet mássága, *más* megismerési jellege kerül az első helyre. Mert bár a költészet végső célja azonos minden más diszciplínáéval, saját útja már roppant markánsan elkülöníttetik: az esztétikai igazság Szerdahelynél nem esik egybe a logikai igazsággal; esztétikájának legnagyobb erőfeszítései épp e tétel bizonyítására szolgálnak. A költészet igazsága csak

[55] CICERO, *Archias, a költő védelmében* in *Válogatott művei.* 1974. 81. (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre fordítása.)

[56] Ugyanezek a gondolatok, még az idézett példák is (Linus, Orpheus stb.) visszatérnek Csokonainál (MM. II. 825.), Batsányinál a Magyar Museum *Bévezetésében* (ÖM. II. 95.) stb. .

[57] Még a korabeli magyar irodalomszemlélet legnagyobb képviselői is sokáig ezt az előkészítő jelleget hangsúlyozzák. Vö.: SZAUDER J., *Csokonai poétikájához* in uő, *Az éj és a csillagok.* 1980. 346.

„valószerű" („verosimilis"), és nem racionális meggyőződésen, hanem érzéki *illúzión* keresztül érvényesül (ez a Sulzer-féle Täuschungnak felel meg);[58] s ez az illúzió nem a valóságos dolgokat másolja (mint a Batteux-féle imitációelmélet részletes interpretációjában kifejti: nem egyszerűen a természetet, hanem a *szép természetet* követi, Ae II: 338–378.),[59] hanem *új* (akár csodálatos) dolgokat teremt, s *új* összefüggéseket tár fel; alkalmasint egy másik világba vezet át. A költő mesés, másik világa (Heterokozmosz) ebben az összefüggésben egyedül a költői fantázia termékeként jön számításba; ám valószerűsége révén mégis elkerüli a hamisságot („Fabulosus ille Poetarum Mundus, quem aliqui novorum nominum conditores Heterocosmum adpellant, nihil rei continet, solius phantasiae fabrica... ita fingitur, ut suam habeat verosimilitudinem, et latentis veritatis nucleum includat, sapentibus falso et mendacio non habetur", Ae I: 277–278.).[60]

A poézis csodái a poéta teremtő erejéből származtathatók: a költőnek tehát merészen és eredeti módon kell anyagához nyúlnia (vö. az e fejezet élére tett mottó idézetét, Ae II: 43.), s hogy ezt megtehesse, nem elég tanultságára támaszkodnia: *geniusa* kell, hogy legyen („ars nulla potest vicem genii fungi", Ae I: 225.). Magyarországon Szerdahely indítja el – ha még természetesen korlátok közé szorítva is – a lángész kultuszát: a géniusz nála a költőt mintegy kiemeli a világból (sőt: a genius előbbrevaló, mint a spiritus„ Ae I: 86.), s a fantázia segítségével *új* dolgok megalkotására teszi képessé („creabis res novas", Ae I: 72.); bár arra nincs *mindig* szükség, hogy a semmiből teremtse meg anyagát („non tamen semper necessario incumbit Poetae, ut sibi materiam de nihilo procreet", APG 51.), ha elméje fényes, tehetsége elszánt, a villámhoz hasonlóan mozgékony („mens debet esse lucida, ingenium promptum, et fulguris instar mobile", APG 146.), lelkesültségében oly dolgokat találhat fel, amelyek nem is emberiek már, s ekkor egy istenhez is hasonlóvá válhatik („suo in Enthusiasmo quaerit, quod nusquam est gentium, reperit tamen; res novas creat, dum totum spirant praecordia numen: Dues, ecce Dues! Ae I:86.).[61] Szerdahely a költő teremtését (Sulzer ill. Shaftesbury nyomán, de még Scaliger fordulataival) mint második isteni aktust írja le („videtur saneres ipsas non quasi histrio narrare, sed velut alter Deus condere: Creatores non factores sunt Poetae", APG 142. –

[58] Sulzer „Tauschung"-kategóriájának későbbi terjedtségére: Csokonainál a Dorottya előszavában „Ámulás" (MM. I. 472.); Verseghynél „áltatás" (*Mi a Poézis?* és *Ki az igaz Poéta?* Buda, 1793. 15.); Szép János „jádszodtatás"-nak fordítja (Szép, 314.).

[59] Batteux korabeli fontosságára utal, hogy például Verseghy is sok kérdésben támaszkodik majd rá (vö. MARGÓCSY István, *Verseghy Ferenc esztétikája.* ItK, 1981. 545–560.), vagy hogy néhány tanulmányát Révai is ki akarta magyarul adni (a pásztori és a lantos versekről). Vö. RÉVAI Miklós, *A magyar Költeményes Gyüjtemény közre botsáttatásának ujonabb hirré adatása.* Győrött, 1785.

[60] A „Heterocosmus" kategória A. G. Baumgartennél játszik kiemelkedő szerepet. Vö.: BAUMGARTEN, *Aesthetica,* 586. § (Baumgarten szövegét H. R. SCHWEITZER, *Aesthetik als Philosophie der sinnlichen Erkenntnis.* Basel–Stuttgart, 1973. kiadásában használtam; itt a latin eredeti mellett mai német fordítása is megtalálható. 266. l.)

[61] Szembeszökő a hasonlóság Csokonai elképzelésével: „Tebenned úgy csap a poéta széjjel, / Mint a sebes villám setétes éjjel; / Midőn teremt új dolgokat, / S a semmiből világokat." (A magánossághoz) Ugyanilyen összefüggésben látom értelmezhetőnek Kazinczy kissé homályos megfogalmazását is a Bácsmegyey Jelentéséből (*Vál. műv.* id. kiad., II: 92.): „...nem feslett vólna ki a nem-létel méhéből..." (Megjegyzendő, hogy az e Jelentésben alább alkalmazott „Elrendelés" és „Szin-adás" is talán kapcsolatba hozható Szerdahely Decorum, s még inkább Colores kategóriáival.)

igaz ugyan, hogy lábjegyzetben tiltakozik az ellen, hogy a költőt a keresztény teremtő Istenhez hasonlítsák!), s leírásában – szintén úttörő módon – a költői lelkiállapotnak, az ihletnek rendkívüliségét is kiemeli, mikor a poétai „furor" számára biztosít jogosultságot: mindezzel az alkotóerő individuális természetét húzza alá. Igen fontos modern mozzanata lesz elemzésének, ahogy a reneszánsz poétikáknak „isteni" jellegű őrjöngését *természetivé* változtatja át; Szerdahelynél a költő nem létezhet lelkének fellobbanása, a furor fuvallata nélkül; s a költői lélek nem egy isteni *numen* hatására, hanem saját keblében dúló érzelmek és affektusok zajlása miatt indul fel (APG 147.).[62]

E lelkiállapot inverzeként jelenik meg Szerdahelynél, szintén először, a szívében megindított olvasónak a képe – az elkövetkezendő évtizedek esztétikai alaptézise, mely a századvég és századforduló *minden* literátoránál feltalálható lesz. A Sulzertől átvett gondolat szerint a művészetek célja a szív megilletése, az érzelmek mozgásba hozása, az érzékenység felébresztése stb.: mivel az ember nem puszta ész („homo non est mens pura", APG 65.), s a művészet célja az egész emberre („totus homo" Ae II:169. 192.) irányul, a művésznek az ember összes érzelmét és affektusát meg kell tehát érintenie. A művészethez közeledő ember lelke élénk legyen, kíváncsi és mozgékony („Est scilicet in nobis vivax quidem spiritus, cui magnum, et celerem agendi vim, ac insatiabilem cupidatatem indidit Omnipotens", Ae I:169.), s a művészet ezt az élénkséget érdekli a szívünkben rejlő indulatok megvalósítása révén („Artium ergo Humaniorum vita, spiritus, et Vivacitas est in Adfectibus. Adfectuum autem sedes, et fons est cor..." AE II: 167.) stb. Szerdahely azonban itt sem áll meg a kérdés általános körvonalazásánál, hanem részletezően elemzi a szívre hatás mechanizmusát: egyrészt a beleérzés aktusát propagálja (mind a befogadó részéről: az illúzió oly fokú lehet, hogy az idegen dolgokat teljesen sajátunkká értelmezzük át, jelen levőnek képzeljük magunkat, sőt akár még magunkon kívül is ragadtatunk indulatos lelkesültségünkben, Ae II: 365., 368., 361.; mind az alkotó részéről: a mű erejét annak köszönheti, ha az alkotó az ábrázolt indulatokat lelkének lángolásával maga is mind megélte – a költő *érezze* az összes érzelmet, ha hatni akar! –, Ae II: 320–321. stb.), másrészt hosszú és analitikus leírását adja a főbb emberi indulatoknak (itt nyilvánvalóan az arisztotelészi Rétorika II. könyvének felosztását érvényesíti). Ez a teoretikus állásfoglalás nyitja meg Szerdahely ízlése előtt a szentimentális, érzékeny művek felé az utat: emiatt tud lelkesedni a szív gyengéd örömei iránt, emiatt tolerálja, sőt propagálja a meghatott sírás gesztusait (Ae II: 269–270: „Ideo ferus est, qui lacrimas, gemitusque prohibere nititur"), emiatt lesz egyik első hirdetője Anakreón kultuszának (az anakreóni dalok a nemes egyszerűségre, a „gratiá"-ra példák, mert „gyengéd, de ártalmatlan örömöket inspirálnak", Ae I:317.)[63], s végül emiatt mutat meglepő türelmet a szerelemnek mind az indulatával, mind az ábrázolásával szemben. Szerdahelynél természetesen – mint még sokáig a magyar szerelem-apológiákban –

[62] A „furor" modern kori újraértelmezését Baumgarten végezte el, előtte a kategória a poétikák szélére szorítva létezett. Vö. K. R. SCHERPE, *Gattungspoetik im 18-ten Jahrhundert*. Stuttgart, 1968. 172.

[63] A magyar anakreontika terjedtségéről nem szükséges részletes adatokat hozni; Szerdahely merészségét (az egyházi dogmatizmussal szemben) viszont mégis szemléltetheti, hogy még a 90-es években is zord elutasítás éri egyes költők Anakreón-imitációit. Vö.: Szaitz Leó kirohanásait Révai, Verseghy és Nagy János verseivel kapcsolatban in *Magyar és Erdély-országnak mind világi, mind egyházi történetei*... Pest, 1793. 28–32.

az „Amor" (pozitív értelemben) az isteni szeretetnek, illetve az Isten iránti szeretetnek a derivációja; s bár felfogása szerint az emberek közti „amor" a lélek veszedelmes betegsége lehet, s ha nem is mindig bűnből származik, de mindig elvezethet a bűnhöz, s emiatt megtisztítandó (mint például Pamela esetében), s csak a becsületre, honestas-ra irányítandó (PN 52–54.), mégis feltűnő, milyen nagyszabású leírásokban tárgyalja a szerelem erejét (Ae II: 206.), s mennyi példát hoz – távolról sem mindig elítélő értelemben – művek szerelmes vonatkozásaira, vagy hogy elutasítja, ha valaki a szerelemnek már a nevétől is visszariad vagy gyanút fog (Ae II: 197.). (Vö. nagy felsorolását: Ae II: 263–267.; a Romeó és Júliát a legnagyobbak közé sorolja: PDr 129.; Dido szerelme a legmegrázóbb indulatok példájául szolgál: Ae II: 119., 202., olyannyira, hogy Szerdahely még részvétét is nyilvánítja tönkrement élete felett: „Didonis non libenter recordor, ne ipse in dolores solvar", Ae II: 267.; ugyanitt említhető meg, hogy Szerdahely érzékenységében még azt is elnézi, ha *nő* az eposz hőse, s a nőket is képesnek tartja nagy tettekre, hiszen: „nullus est animorum sexus", PN 87.). Anélkül, hogy túlbecsülnénk ezt az engedékenységet, méltányolnunk kell már azt is, hogy Szerdahely csak leíró szempontok alapján is mennyi szerelmet hagy jóvá (például még Phaedra öngyilkosságát is a jó iránti „amor" mentségével fogadja el, Ae II: 199.), azt pedig, hogy a szerelem megtisztított, tisztességes vagy házastársi formáját pozitíve értékeli, feltétlenül az erkölcsi áttörés előkészítéseként kell felfognunk, hiszen a világi szerelem nyíltan megfogalmazott és kimondott (nemcsak ábrázolt) vállalása még elég soká váratott magára.[64]

*

Gyakorlati poétikai kérdésekre térve át, ismét Szerdahely nyitottságára kell utalnunk. Például hogy mennyire úttörő az a nagy terjedelmű leírás, amelyet Szerdahely a „római meséknek" (poesis Romanensis, fabulae Romanenses, PN 30–82.) szentel, különösen akkor tűnik elő, ha tudjuk: ez években oly erős előítéletek éltek a „románokkal" szemben, hogy még egy Orczy Lőrinc is csak az erkölcsi romlás jelét látta terjedésükben;[65] ezért is olvasható oly részletesen magának a műfajnak az apológiája (PN 41–49.). Szerdahely először is fontos megkülönböztetést tesz: élesen elhatárolja a históriát a poézistől (APG 48.), és – az új világot teremtés koncepciójára támaszkodva – szabad teret enged

[64] Vö. például ama véleményeket, amelyek a szerelem indulatának *előkészítő* jellegét hangsúlyozzák, s a *nagyobb* érzések előfeltételeként propagálják; Révainál: a „szépnek kedvelői" az enyelgésekben ártatlanul tudnak örülni. Akik ezekre a kellemes apróságokra józanul éreznek, „vagyon azokban érzés nagyságosabb és szentebb dolgokra is". A „Szerelem nyájaskodásai" c. versgyűjtemény Elől-járó Beszéde, 1791. in CSAPLÁR B., *i. m.* III. 415–416. Verseghynél: enélkül „a bajnoki tselekedetekre soha senki alkalmatos nem lehet"; itt is megkülönböztetik a szeretet és a szerelem, azaz „a szerelemmel való vissza-élés": ugyanis „a szerelem az embert egész a baromig le-alázza..." in *Rövid értekezések a Musikáról.* Béts, 1791. XVI. A szerelem legnyíltabb vállalása és mint antropológiai, természeti erény bemutatása először: DECSY Sámuel, *Pannoniai Féniksz, avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv.* Bécs, 1790. 203–205. (E megfogalmazás radikalitása a Himfy szerelmeinek 1807-es előszaváig páratlannak mondható.)

[65] ORCZY Lőrinc, *Ezen munkábann foglalt versekhezz:* „Bujj el, együgyü vagy, nem tetszel senkinek, / Más irásnak módját hozz a Nemességnek, / Románs kell mostani Aszszonyi Rendeknek, / Ki sok rétt le irja módját szerelemnek." in *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől.* Pozsony, 1787. 16. Uo. a Boethius-fordítások előszavában: „Nem ditsekedem, hogy a fordításom szóról szóra egyez, sőt akartva a *fabulás históriákhozz* tartozó hasonlatosságokat ki-hagytam." 19.

a fikciónak (PN 48–50.). Műfajleírása rendkívül nagyvonalú, s nagyon sok olyan alkotást szentesít, amelyet a régi poétikák észre sem kívántak venni; mindazonáltal szabatosság tekintetében sok kívánnivalót is hagy maga után: lényegében mindent besorol a „római költészet" keretei közé, ami epikus szerkesztése dacára sem volt besorolható az ezópuszi mese vagy az eposz kategóriájába. Így egymás mellé kerülnek a hősi énekek, középkori epikus ciklusok, hellenisztikus és modern polgári regények, Boccaccio Dekameronja és Wieland Agathonja stb.; s a Szerdahely által alkalmazott kétfelé osztás lényegében csak a verses (régi) és prózai (új) forma elkülönítésén alapul (bár itt is adódnak kivételek). Kiemelendő, hogy legfontosabb kritériumnak minden esetben a fiktív fabula megléte minősül: a sok kaland, fantasztikum, alkalmasint a szerelem, valamint az, hogy egyaránt különböznek az eposztól (sokszerűségük, játékosságuk révén, PN 36.). Szerdahely pártatlan akar maradni a regényvitában („Libros Romanenses universim nec probo, nec abiicio; inter Adversarios eorum, et Patronos medium me constituo", PN 49.), de leírásaiban mégis inkább a rokonszenv mutatható ki: s ha el is ismeri, hogy igen sok rossz román van forgalomban, mindezt a mű, nem pedig a műfaj hibájaként rögzíti: nem a Múzsa a vétkes, hanem a szerző (PN 45.);[66] időnként nagyon melegen méltatja a gyönyörködtető s az igaznál is igazabb hazugságokat (PN 47–49.), s kifogásokat általában csak a féktelenül fantasztikus történetek valószerűtlensége ellen emel (például az Ezeregyéjszaka sokszor nem „verosimilis", Klimius Miklós föld alatti utazása felháborítja, PN 58–59., de például Lukianosz műve: Lucius, a szamár nagyon tetszik neki! PN 62–63.). Legkiválóbbnak Longosz Daphnisz és Chloéját mondja (és semmi erkölcsi vétket nem talál benne, PN 67.), a modern művek közül pedig kiemeli a Robinsont vagy a gyakran emlegetett Wieland-regényt, az Agathont, Richardson Pameláját.[67] Műfajleírásából – amelynek elsődleges érdeme persze az esztétikum köreibe vonható anyag bővítése, valamint a modern szépirodalmi horizont tágítása marad – végül még egy aspektust kell kiemelnünk: Szerdahely elismeri a prózát mint művészi alkotási lehetőséget.

Szerdahely az első a magyar irodalomban, aki felveti a versificatio és a poézis megkülönböztetésének nagy horderejű és később nagy karriert befutó kérdését.[68] Az indulatelemzések, a költői szubjektivitás specifikálása, az enthuziazmus feltételezése megengedi Szerdahelynek, hogy a költészet költőiségét már ne kösse a szöveg „külső" formájához, s *szerepében* különböztesse meg a poétát a versifikátortól: a tökéletes költészetet már nem a versek (carmina) teszik, hanem az invenció, a dolgok strukturálása, az *egész* mű

[66] Ugyanez a kettősség jellemzi Szerdahely állásfoglalását az operával szemben: elismeri, hogy ez „minden drámák közt a legesztétikusabb", csakhogy a konkrét művek mind tele vannak természetellenességgel, valószerűtlenségekkel, s így a nagy lehetőségek általában kimaradnak (PDr 191–203.).

[67] Szerdahely leírásával mélyen rokon Mándi Sámuel regénymeghatározási kísérlete: *Szívet sebhető, s elmét gyönyörködtetéssel tanító Római mesékben tett Próba.* Pozsony, 1786. Előszó. A más szerzőknél előforduló műfajleírásokra vö. SZAJBÉLY M., *i. m.* regényfejezetét, 170–190. A műfaj körvonalazásának nehézségét szemléltetheti Csokonai megjegyzése a Tempefőiről: „ez egy Comedia formába öntött Satyricum Román". MM. II. 781.

[68] A megkülönböztetés J. C. Scaligernél bukkan fel először (1561). Lásd: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* (szerkesztette KOLTAY-KASTNER J.), 1970. 279. (Megjegyzendő, hogy ugyanitt olvasható a „második isten" meghatározása is.)

kimunkálása („istos... qui veram materiam in Helicone elaborandam adsumserunt, more poetico elaborasse, et non solum carmine, sed etiam inventione, structuraque rerum, et totius operis pertractatione meritos esse nomine Poetarum. Multi versificatores gestant haec cognomenta; an iure? si respondere debeam, aio: Perfectam, plenamque Poesim... carmina non faciunt." APG 109.). A költő tehát elsősorban „tartalmilag" határoztatik meg, ráadásul erősen tematikai tekintetben („an poetae censendi sint, qui carmina faciunt sine *fictione*?" APG 109.), de Szerdahely számára a verses forma még legyőzhetetlen: a költészet gyönyörködtető mozzanatához a „carmen" hozzárendelve marad, csak kizárólagosságát veszíti el. Bár Szerdahely nem retten meg attól a véleménytől, amely már tagadja a vers szükségességét, s maga is elismeri sok mai prózai mű, sőt prózai dráma kiválóságát („pluresque huius aetatis Comoedos, Tragoedosque, qui libera voce, non carminibus agunt, Poetas esse, nominarique debere confirment"), sőt bevallja magáról, hogy a költői próza is – feltehetően például a többször idézett Gessner idillköltészete – képes arra, hogy magával ragadja („Prosa quoque Poetica vehementer capior", APG 107.), a prózát mégsem egyenrangúsítja a verses poézissel: ebben véleménye szerint csak az anyag a költői, a megfogalmazás viszont nem az („materia iis est Poetica, non Dictio", APG 107.). A költészet nyelvi és tartalmi oldalának elkülönítése tehát megtörtént (nemegyszer előfordul, hogy Szerdahely versek tartalmát prózai átiratban közli: Ovidiust, Ae II: 232., Vergiliust, Ae II: 202. stb.), a „matéria" önálló költőiségének lehetősége megfogalmazódott, a verses forma önértéke visszavonatott, s járulékos szépséggé fokoztatott le, a költői invenció és fikció az első helyre került; lényegében összeállt tehát az az érvrendszer, amelyet majd a századforduló körül használnak a radikális újítók: csupán az érvelés súlypontjának eltolása kell majd ahhoz, hogy a szubjektív lelkesültségű próza apológiája is megszülessen.[69] Itt jegyezhető meg, hogy Szerdahely véleménye a már önmagában szemlélt líráról is ehhez hasonló lehetett. Ő a lírát sem a verses forma alapján határozza meg, de nem elégszik meg az „anyagi" jellegű elkülönítéssel sem: a líraiságot a gondolkodás és a beszéd (azaz a nyelvhasználat) sajátos módjaként definiálja („Poesis Lyrica non tam materia, quam cogitandi et loquendi modo eminet"), s e sajátosságot *belső* tulajdonságokban és esztétikai minőségekben próbálja kimutatni, például a merészségben, az „ugrásban", a nagyszerűségben, a bőségben, a gyengédségben („audacia, saltus, magnificentia, copia, suavitas in verbis, sententiis et figuris eam definiunt"). Az 1776-os Tentamen e tömör, egy bekezdésnyi leírásánál (idézett hely, 13.) többet azonban nem kapunk; s emiatt is csak sajnálni lehet, hogy a tervezett líratanulmány Szerdahelynek az egyetemről való elmozdítása miatt végül is nem született meg.

A mű anyagának poétikus volta vagy lehetősége indukálja Szerdahelynél az egyes esztétikai minőségek részletes vizsgálatát, köztük központi helyen a fensége sét (Ae I: 330–387.): számára a megismerés nagysága teszi lehetővé, hogy belássuk a teremtés

[69] A versificatio és poézis megkülönböztetése megtalálható Földinél, Csokonainál, Verseghynél (mindegyikük biztosan olvasta Szerdahelyt!), továbbá Kármánnál. Vö. SZAUDER J., *A magyar romantika kezdeteiről* in *A romantika útján*. 1961. 7–8. Hogy a szembeállítás a századfordulóra mennyire általános lett, abból is látható, hogy versifikátorok is alkalmazzák magukra: „ezen munkámat a költeményeknek szépségeitől, mellyek a Verseknek lelkei, megfosztván, talán nem is ítéltetem méltónak egy Poétának nevére, és kénytelen leszek, csak a Vers-Iróknak alatsony rangjában maradni". (Háló) KOVÁTS József, *A vallás, avagy az iffjabb Racinnek a vallásról írott munkája*. Komárom, 1798. XII.

és az istenség fenségét, s ezáltal lelkünk elragadtatásában mindezt kiterjedésében és nagyságában is reprodukálni tudjuk (Ae I: 330–332.). A fenséges („sublime") a legnagyobb indulatokra és önmeghaladásra készteti a lelket („ipsa Sublimitas nos nobis eripiat, et supra id, quod eramus, adtollat", Ae I: 348.), s emiatt az lesz a legnagyszerűbb műalkotás, amely úgy tudja képviselni a fenséget, hogy kiemel ugyan önmagunkból, de ugyanakkor mégsem veszti el az emberi mértéket (például Milton ördögeit szemlélve már eltéved az emberi elme, Ae I: 335.).[70] Az ember fenséges állapota az isteni felé törekvés emelkedésével függ össze: elevációs helyzet, s mint ilyen, egyaránt nagy a testi és a lelki aspektusait tekintve is (ezért a természet és a művészet nagyságának belátása egyaránt előidézheti a fenség állapotát: vö. Szerdahely leírásait Buda városának elragadtatott szemléléséről, Ae I: 351., 369.). E fenségnek kell Szerdahely szerint minden műfajt irányítani; ezért áll a hierarchia csúcsán a „nagy" eposz, illetve a „férfias" tragédia (PDr 83–85.). Szerdahelynél – mint egyébként a századközép európai esztétáinál – a fenséges kategóriája azt a kettős funkciót látja el, hogy miközben megőrzi a műalkotás zárt egységének objektív (klasszicizáló) ideálját, az enthuziazmus indulatával – ha elsősorban a nagyság felé is – felszabadítóan hat a szubjektivitásra. Ezért fogja a mű analitikus második részében, illetve a műfajelméleti tanulmányokban a fenséges kategóriája átvenni azt a szerepet, amit a bevezetésben, illetve a legáltalánosabb részben a *szép* játszott el: az általános esztétika szubjektivizáltabb, modernebb *szép*-fogalma a poétikai részben hagyományosabb körvonalakat nyer.

*

Mindez a sok felsorolt „modernség" azonban Szerdahely műveiben elég sokszor megszelídül: a szerző, jóllehet tudatában van mondandója újszerűségének, azt már nem vállalja, hogy egészében is radikálisan szakítson és leszámoljon az elméletét megelőző kor irodalomelméletével, s legmerészebb gondolatait is nemegyszer oly környezetbe foglalja, amely aztán visszafogja és moderálja őket. Hivatkozott tekintélyeit például emiatt választja túlnyomórészt az antikvitásból vagy a reneszánsz poétikából: biztosabbnak, elfogadottabbnak, „szalonképesebbnek" látszik számára az évezredes autoritás, mint az újkori racionális meggyőződés (szépirodalmi példái mellett így alkalmazza a „teremtő költő" kategóriájára Scaliger, Viperanus téziseit, s illusztrációként Vergiliust, Cicerót, Ovidiust idézi, APG 142.; az ihlet elemzésénél ugyanígy a régi „furor" példái dominálnak: Platóntól, Statiustól, Cicerótól, Horatiustól, Senecától, APG 146.; s bár bizonyos, hogy a kategóriák alkalmazására elsősorban Baumgartentől, Sulzertől és Home-tól nyert indíttatást, *itt* hallgat róluk); az eredetiségkoncepció radikális szemléletét lényegében az anyagelrendezés variabilisabb módszereire fogja vissza (Ae II: 43.); amint óvást jelent be a szerelem túlzott térhódításával szemben, ahogy intelemként hívja fel a figyelmet a regényműfaj, az opera kiküszöbölendő nehézségeire, s a szubjektivitás veszélyeit állandóan fenyegetőnek *is* véli, ugyanúgy inti az esztétát és poétát, hogy őrizze meg józanságát, s az enthuziazmus felső fokán se veszítse el az eszét („ne si quid vehementer amaveris, de imperio

[70] Például a nagyság emberi határait meghaladná, ha elhinnénk, hogy Mohamed angyalainak 70 000 feje volt; vagy hogy a Talmud szerint Isten két szeme közt 300 800 isteni mérföld a távolság (Ae I: 335.)

mentis exeas, animum perdas", Ae II: 208.); mert hát bármilyen fontosak is az indulatok, az azért nem szükséges, hogy a poéta állandóan őrjöngjön („Poetae non esse semper furendum", APG 148.). Mindez pedig arra vezethető vissza, hogy bár Szerdahely példaadó módon állandóan hangsúlyozza, hogy a puszta tanultság nem teszi költővé az embert, s a tanulással szemben a természetnek van elsőbbsége („Natura prior est, quam Industria", APG 134.), a retorikai hagyomány tanítás- és tanultságcentrikusságáról nem volt képes lemondani. Bár szerinte a természetnek megfelelően a zseninek is két osztálya állapítható meg, az eredeti és a mesterséges, s ezek közül az eredetiek kiválóbb volta minden szinten kimutatható nála is („Genius originalis": úgy jelenik meg, mint a sugárzó nap, vagy mint Aeneas előtt az igazi istennő: például Homérosz, Cicero, Pergolesi, Raffaello, Hogarth, Michelangelo; „Genius artificalis": nehézkesebb, lassúbb: mint Lucanus, Plinius Statius stb., Ae I: 86–87.), az eredeti géniuszoknak is csak a tanultság és a mesterségbeli jártasság adhatja meg a tökéletesség nagyságát; s emiatt soha nem szűnik meg a tanultság hiányából származtatható hibákat ostorozni (még Vergiliust is megrója, hogy Dido szerepeltetésével az anakronizmus vétkébe esett, APG 84.; ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy Vergilius műveltebb, kifinomultabb, tanultabb ízlése kiküszöbölhetővé tette azokat a hibákat, amelyeket a nagyobb zseni Homérosz – kora ízlésének engedve – még elkövetett, APG 157.). Összes ellentmondása visszavezethető arra az egyszerű tényre, hogy miközben úttörő módon meghirdette a műalkotás autonómiáját, valamint a szép érdeknélküliségét, a művészet legáltalánosabban értett hasznosságát, s nevelő funkcióját (a „dulce" mellett az „utile"-t, a „delectare" mellett a „docere"-t) mint végső célt, egy pillanatra sem volt hajlandó kétségbe vonni (vö. a „De origine et Fine Artium Amaeniorum" c. fejezetet: Ae I: 59–72.).

Holott Szerdahely legnagyobb tette nyilván az esztétikai öntörvényűség felismerése, s az esztétikai látásmódnak a logikai igazságkeresés metódusától és igazságfogalmától való függetlenítése volt: Szerdahely ott valóban radikális, ahol kimondja, hogy a szép nem haszonelvű („Pulcritudo sine ratione utilitatis placet, delectatque", Ae I: 146.), hogy a szép – szemben a jóval, amely tartalma és irányultsága révén tetszik – formájával kelt tetszést bennünk („Pulcrum quod est, placet propter formam, Bonum propter materiam, et finem..." Ae I: 147.), s azt is vállalja, hogy a szépet birtokolni még csak nem is akarjuk („Pulcrum etiam tum placet, cum neque possidetur, neque possideri desideratur", Ae I: 147.). E gondolat logikus és racionális meghosszabbításaként értékelhetjük nála az összes, már elemzett nézetet: mind a költőszerep átértékelése, mind az illúzión alapuló műalkotás propagálása levezethető a szép autonómiájából; s ennek végeredményeként könyvelhető el, hogy a művek nevelő hatása is csak mint a művészet legáltalánosabb végső célja lesz tételezve, s ennek közvetlenné tétele ellen Szerdahely, az öntörvényű esztétizálás nevében, művének minden lapján tiltakozni fog.

Más oldalról nézve most a kérdést, az lehet a benyomásunk, hogy e szemléletnek a külső, más típusú értékekkel szembeni relatív közömbössége okozhatta a későbbiekben Szerdahely kiszorulását a magyar irodalom megújító mozgalmaiból: míg a magyarnyelvűség ideológiai képviselői, illetve a magyar nyelvű irodalom ideologikus literátorai és költői az irodalom egésze s az egyes művek számára is fenntartották, nyelvi érdekeltségük okán, a közvetlen nevelés és hasznosság retorikai alapozású érvrendszerét, addig Szerdahely, aki nem kívánta politikailag és kultúrpolitikailag hasznosítani a műalkotásokat, eljuthatott

az önelvű szépben való gyönyörködés modernebb és szubjektívabb felfogásához. A két nézetrendszer között az eltérés a legáltalánosabb szinten keresendő: az *egyes* irodalomszemléleti kérdések tartalmában és megoldási javaslataiban ugyanis messzemenő a kongruencia Szerdahely és a nyelvi ideológia tábora között. Ha például Péczeli József cikkeit nézzük a Mindenes Gyűjtemény évfolyamaiból, azt találjuk: ő is ugyanazokat az esztétikai jelenségeket és minőségeket kívánta elemezni és népszerűsíteni, amelyeket Szerdahely egy, másfél évtizeddel korábban már részletesen megvizsgált (vö. a következő témákat: az ízlés időhöz, helyhez kötött volta: Mindenes Gyűjtemény V. 368.; a szépről való sokféle vélekedés: V. 369–372.; a magasságos vagy Sublime: VI. 346–358.; az enthuziazmus: VI. 370–372.; a román költés: II. 187–188.; ezenkívül például a propagálandó műfajok: a mese, a pásztori költés, a vitézi epikum poéma; a versificatio kérdései stb.), a preferált művészek és műalkotások is közel állnak egymáshoz (vö. a Henriás értékelését, vagy hogy Péczeli is dicséri Gessner idilljeit: MGy VI. 402–405.: Szerdahelynél: APG 106., PN 178.); s az elemzések tartalmi szempontból sem térnek el lényegesen egymástól, csak egyetlen kérdésben: a műalkotásoknak Péczeli közvetlen nevelő hatást tulajdonít, s az igazságtól való eltérést (szép vagy fiktív torzítást) határozottan elítéli és ellenzi (az ő nézetei szerint a románnál *jobb* a história, MGy II. 188.; az ész és az elmésség a költemény külső szépségeivel *szemben* érvényesül, II. 65–68. stb.).[71] Nemcsak arról van itt szó, hogy Péczeli, elsősorban a század első felének francia irodalmára támaszkodva, érintetlen maradt a századközép német esztétikájának erjesztő hatásától, hanem alighanem inkább arról, hogy neki nyelvvédő irodalomkoncepciója érdekében nem is volt szüksége a műalkotás nagyobb autonómiájára. Szerdahely esztétikájában sokkal mélyebben s távolabbra mutató módon próbálta az irodalom szerepét és lehetőségeit átértelmezni, mintsem hogy nézeteit bármilyen aktív mozgalom felhasználhatta volna: a politikai vonatkozású irodalomszervezés és irodalomalkotás ezért valószínűleg tudatosan mondott le róla. Nem látszik valószínűnek, hogy Szerdahely teóriája már megszületésének pillanatában is „politikailag konzervatív" oldalon állt volna;[72] ellenkezőleg: alighanem az újítás lehetséges variációinak egyikét kell látnunk benne, amelyet a politikai és a politika mozgását követő és alakító irodalmi mozgalom sorsfordulói csak később tettek lehetetlenné (hiszen a 70-es, 80-as évek fordulóján a magyar nyelvű program még sem politikainak, sem kizárólagosnak nem volt tekinthető). Sőt a helyzet még bonyolultabb: amikor Szerdahely már nem játszik szerepet a magyar irodalom megújulásában, vagyis a kilencvenes években, *akkor* lesznek szemléletének tartalmi elemei – természetesen nemcsak az *ő* hatására – a magyar irodalmi gondolkodás közkincsévé, közhelyeivé. Persze az autonómia kérdésében is találhatók átjárások Szerdahely és a magyar nyelvű költők között: az újító, magyar nyelvű irodalom szintén kitermelte a maga autonómiaigényét, csak nem ez vált az egész mozgalom vezérszólamává; Kazinczy artisztikus szépségkultuszában, a művészszerep vállalásában (vö. híres nyilatkozatát, mi szerint ő mint

[71] Vö. BIRÓ Ferenc, *Péczeli József irodalomszemlélete*. Acta Univ. Szeged. Hist. litt. Hung. 1961. 3–15.

[72] Csetri Lajos véleménye in *A magyar kritika évszázadai* I. Rendszerek, 1981. 271.

„artista" kíván fellépni)[73], Szerdahely forrásai s talán maga Szerdahely közvetlen hatását kell feltételeznünk.

Hogy Szerdahely elméletének konzervatív megbélyegzését visszautasítsuk, még egy illusztrációval élünk. Szerdahely autonómiafelfogása ugyanis a felvilágosodás antropológiai optimizmusának egyik döntő mozzanatával is kiegészül: számára a művészet és a művészettel való foglalkozás az ember természeti meghatározottságának lesz része, sőt feltétele (e nézetet tekintve is páratlanul áll Kazinczy művészetkultuszáig!). Szimbolikusnak láthatjuk esztétikája befejező fejezetének gesztusát: amikor patetikus megindultsággal értekezik arról, hogy a jó ízlés (az ember „universalis facultas"-a) az embert széppé, s *inkább* emberré, „emberebbé" teszi („bonus gustus facit Hominem Pulcrum, et magis Hominem", Ae II: 425.), mintha illusztrálni kívánná azt a fejlődést, amit a retorikus irodalomszemlélettől az esztétikai gondolkodásig megtett, s szinte imitálja sokat idézett Quintilianusának megoldását. Amíg ugyanis Quintilianus azzal tetőzi be retorikáját, hogy „szónok csak derék ember lehet",[74] tehát a jellembeli derekasságot tekinti a műveltség előfeltételének, addig Szerdahely megfordítja a feltételrendszert: számára a művészet nélkül sem a társadalom virágzása nem képzelhető el, sem pedig az emberi létezés nem minősül emberinek: „sine his nec ornata est Respublica, nec liberalis vita; audent aliqui dicere: Hominem vix esse Hominem". (Ae II: 434.)[75]

III. *Szerdahely esztétikája*

„Sed non sine causa Graeci arduis in montibus sua templa Palladis posuere. In arduo sitae sunt Scientiae."[76]

Ha Szerdahely általános esztétikai jelentőségét akarjuk körvonalazni, kitaposottabb úton járhatunk: Jánosi Béla értekezésében a forrásoknak rendkívül pontos filologikus feltárása található meg, Csetri Lajos tömör jellemzésében pedig a kibontakozó tendenciák irányulásának precíz vázlata van megírva.[77] Épp ezért e fejezetben nem Szerdahelynek a forrásokhoz való viszonyát elemzem, hanem csupán néhány jelentős, nyitást képviselő mozzanatra hívom fel még egyszer a figyelmet.

[73] „mert én... egyedül artistának kívánok tekintetni; aki a táblán nem a sujetet, hanem a festő munkáját, ecsetjét s tüzét nézi." *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei.* Jelentés. 1789. in *Válogatott művei* id. kiad. II. 92.

[74] *M. Fabius Quintilianus Szónoklattana,* XII. könyv I–II. fejezet. 1921. II. 466–486.

[75] E gondolatoknak megfeleltethető majd Kármán leírása A nemzet csinosodásának utolsó bekezdésében: „Az igaz literátor hozza le mint egy második Prométheus az égből a bölcsesség szép világát: az terjeszt a nemzetekre dicsőséget és virágozást és közboldogságot, az teszi a jobbágyot meggyőződésből való kész engedelmű jobbággyá, az uralkodót a szivek uralkodójává, az embert emberré..." *Válogatott művei,* 1955. 96.

[76] G. A. SZERDAHELY, *Memoria... Francisci Handerla.* Buda, 1783. 11–12.

[77] Vö. JÁNOSI B., *i. m.*; CSETRI Lajos, *i. m.* 257–258.

Szerdahelyt európai méretekkel mérve is korszerűnek mondhatjuk vállalkozásának *egésze* miatt: az esztétika mint önálló diszciplína éppen kialakulóban van, s a mintául választott alapmű, Baumgarten Aestheticája csak a hatvanas években kezd erőteljesen terjedni; s hogy terjedése távolról sem egyenes vonalú, mutatja, hogy egy olyan modern gondolkodó, mint Mendelssohn, nem használja az „esztétika" kategóriáját.[78] Szerdahely *tudományként* kívánja művelni diszciplínáját: hangsúlyozza, hogy a hagyománnyal szemben nem „ars"-nak, hanem „scientiá"-nak tekinti a művészettel való foglalkozást, a szabályteremtést, a princípiumok meghatározását, s az *ars*nak csak gyakorlati jelentőséget tulajdonít, s az alkotás folyamatának technikai feltételeire korlátozza; emiatt részletezését nem is látja feladatának („Scientia consistat in Theoria, sive cognitione praeceptorum; Ars autem is exercitio, et usu regularum... Scientia constat fundamentis, et regulis ad Artes elegantes; ars autem ex iis legibus Pulcrum opus efficit", Ae I: 30–31.);[79] és például még Ars poeticájában is elutasítja, hogy a verslábakkal s efféle apróságokkal foglalkozzon (APG 110.). Szerdahely a felvilágosodás tudományelvűségét minden elemzése során hangsúlyozza (például az ész belátásának elsőbbségét, az előítéletek káros voltát), sőt egészen odáig elmegy, hogy saját metódusát, szakítva a filozófusok dedukciós módszerével, a fizika analógiájára képzeli el, hiszen a szép természetének kikutatása a célja („Sic Physici faciunt... simili modo investigabo, quid sit Pulcrum?", Ae I: 122–123.); ennek köszönhető elemzésének analitikus élessége. Természetesen állandóan ismételgetnünk kellene: nagyon erősen él még nála a retorikus irodalomszemlélet hagyománya is (a poézis belső felosztását például *teljes* mértékben Juvencius poétikájának sematikája alapján végzi el; az egyes esztétikai minőségek csoportosításában – lux, colores –[80] csak az egyes elemek tartalmi leírásában újít, a rendszerezést érintetlen régiségben adja; a Decorum elsődlegességét mindvégig kizárólagosan képviseli; az affectusok ismertetésénél Arisztotelész Rétorikáját követi, és még sorolhatnánk), ez azonban nem róható fel neki komoly hiányosságként: maga Baumgarten is csak a legáltalánosabb esztétikai szempontok kidolgozásánál szabadította meg magát a retorikusságtól.[81] Másrészt azonban az is kiemelendő, milyen sok vonatkozásban szorította vissza Szerdahely a retorika befolyását: a rétorokat már nem tárgyalja (már 1776-os Tentamenében is, ahol pedig még szerepel az Ars Oratoria, megjegyzi: praecepta non faciunt Oratorem", 16.); a retorikai jellegű fejtegetéseiben is kizárólag az invenció körébe tartozó tárgyakkal foglalkozik (illetve azzal, amit ide be tud szorítani), s az elocutio mechanizmusait nem vonja be a teoretikus problémák közé. Általános esztétikai fejtegetéseiben pedig – ha jóval retorikusabb megvalósításban is – ugyanazt az eklektikus tendenciát kell felfedeznünk, amelynek korabeli csúcsteljesítményét a Sulzer-lexikon adta, s amely a racionális, imitációs jellegű arisztotelianizmus (Batteux) és az irracionális elemekkel kacérkodó kreatív (zsenielméletet elő-

[78] Vö. A. NIVELLE, *Kunst- und Dichtungstheorien zwischen Aufklärung und Klassik*. Berlin, 1960. 63.
[79] Baumgartennél: 10. §, id. kiad.: 110.
[80] E kategóriák régiességét kifogásolta a göttingai recenzens is: jogos megjegyzése szerint a fejezetek címéből nem derül ki, miről is lesz bennük szó. Id. h. 650. JUVENCIUS (Jouvency), *Institutionum poeticarum libri*, I–V. c. művéről vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek*... id. kiad. 85, 88.
[81] H. R. SCHWEITZER szerint: Die auf die „disciplina aesthetica" folgenden Abschnitte sind demgegenüber mehr und mehr von der poetisch-rhetorischen Überlieferung beherrscht. *I. m.* 12.

készítő) neoplatonikus pszichologizmus (Home) *hagyományos* eszközökkel való egyeztetését kísérelte meg.[82]

Szerdahely esztétikája – ugyanúgy, mint Baumgartené – egyszerre akarja az ismeretelméletet és a művészetelméletet megadni: a szépnek egyszerre bizonyítaná megismerhetőségét és ábrázolhatóságát. S bár ennek következtében gyakran súlyos ellentmondásokba is bonyolódik (sokszor például nem tesz különbséget esztétikai minőségek és természeti jelenségek szemlélete közt; összekeveri a művészi ábrázolásnak és az ábrázolt etikai-indulati gesztusnak az elemzését; nem tud dönteni a művész vagy a befogadó leírása között), mégis döntő áttörést hajt végre az esztétikai megismerés elkülönítése során. Az esztétikai megismerés (amely Baumgarten nyomán mint „analogon rationis" működik) nála csak közvetett viszonyban van a logikai megismeréssel, s alacsonyabb rendűsége jóformán csak elnevezésére („gnoseologia inferior")[83] szorítkozik, különállása és külön érvényessége minden szinten érvényesíttetik. Az esztétikai igazság obscuritása nem hiba, és nem hiányosság, hanem a szemlélet olyan sajátossága, amely a ráció számára közvetlenül nem ragadható meg, mert érzéki tulajdonságokkal rendelkezik; s ezáltal az embert egészében (totus homo) képviselheti, érzéki indulatainak ingerlése révén. Az esztétikai szemlélet teljes autonómiájának leírása persze jó pár esetben még naiv, mechanikus felosztásban nyilvánul csak meg (például ha az angyalokat magasabb rendű szellemeknek véljük, logikai igazságot mondunk ki, ha gyorsaságukat úgy képzeljük el, mintha szárnyuk is lenne, szemléletünk esztétikai lesz: Ae I: 271.; a gyémánt drágasága a „jó", keménysége a „tökéletes", ragyogása a „szép" kategóriáját meríti ki: Ae I: 153.), mégis ezen alapul a művészet elismertetésének egész rendszere, amely elhagyva a kategorizálás szigorú logizáltságát, akár még a fantasztikus más világok lehetséges voltát is engedélyezi. Az érzéki megismerés persze még nem nélkülözheti a racionális ellenőrzést (például a tiszta, „ész nélküli" érzékiség olyan lenne, mint amikor valaki sötétben eszik, de nem tudja, mit: Ae I: 149.), de így is kiszabadítja az imitációt a földhöz ragadt valóságosságból; a *szép* természet utánzandó volta, a valószerűség kategóriája, a lehetséges világok csodái, az „illuzórikus" játékok mind neki köszönhetik létüket. Sőt: a megismerés érzéki jellege adja meg annak a szolíd relativizmusnak az alapját, amely a szép pusztán objektív módon meghatározhatatlan voltába torkollik, s ennek révén a *jó* ízlés számára többféleséget is engedélyez; a logikai igazságnak az esztétikaival való szembeállítása, illetve a közvetlen nevelő hatás kiiktatása pedig akár halvány erkölcsi relativizmust is sugallhat (például Szerdahely megcsodálja az öngyilkos Cato, Brutus, Cassius nagyságát: Ae I: 356., II: 199., s a bűnök, a rút dolgok imitációját is megengedi : Ae II. 362–363.).

Szerdahely esztétikájának legjobb és legfontosabb részét az általános esztétikai meglátások teszik ki, ám minél közelebb járnak fejtegetései a konkrét művekhez, annál több nehézséggel és megoldhatatlansággal kerülnek szembe. Az általános kategóriák gyakorlati alkalmazása során válnak nyílttá amaz ellentmondások, amelyeket pedig Szerdahely elméletileg – például az autonómia és a végső neveléselv, a természetutánzás és az eredetiség között – igen árnyaltan próbált áthidalni (csak néhány példa: hiába engedi meg

[82] Erről részletesen vö. SCHERPE, *i. m.* 170, 212.

[83] BAUMGARTEN, 1. §, *id. kiad.* 106.

a csodák megjelenítését, a „természetellenességekkel" szemben mereven fellép, s a „valószerűtlenségeket" ki akarja iktatni a művekből: például Vergiliustól az aranyágat vagy Swifttől az okos lovakat mind valószerűtlennek mondja, Ae I: 282.; vagy bár azt megengedi, hogy a mesében az állatok beszéljenek, azt mégis túlzásnak tartja, ha egy tyúk aranytojást tojik, PN 23. és így tovább); a műfajok leírásánál egyre több a bizonytalanság és a tiltás, egyre erősebb a régi felosztások hagyománya (vö. a már idézett Juvencius döntő előretörését az APG második részében). E téren befolyásoló tényezőként alighanem a hazai műveltség és olvasmányanyag túlnyomó súlyát kell feltételeznünk az európai modernséggel szemben: Szerdahely ugyanis még modernizálása során is nagyon sok esetben azoknak a kategóriáknak (műfajskatulyáknak) a meghonosítását végzi, amelyeknek lebontása, vagy legalábbis lazítása volt a századközép német esztétikájának látens célja.[84] Szerdahely, amikor Batteux narratív műfajait elfogadja (PN Prooemium), nagyon modern és helyeslendő eljárást követ, hiszen előtte nálunk a poézist vagy nem osztották fel, vagy a barokk tematikus-alkalmi kategorizálást alkalmazták;[85] ám a műfajok principiális kodifikálásával s merev elhatárolásával (különösen a feldolgozott anyagnak, a művek halmazának ellentmondásosságát illetően) mintha saját esztétikai nyitottságával is szemben hatna. Propagandájának – mind a teóriát, mind a műveket illetően – igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, még akkor is, ha adott esetben Szerdahely megcáfolja magát; bár hazafiúi lelkesültségében úgy jellemzi önmagát, mint aki nem oktatói céllal, nem mint „magister", hanem a szép iránti szeretettől vezettetve, mint „lelkesítő" írta meg művét („nihil dicam praecipiendi caussa, atque ita potius agam, ut existimator videar loqui, non magister", Ae I: Prooemium), előadásának gyakorlati szintre lebontásánál a „lelkesítő" szerepe mögül rendre előlép az iskolamester. Ennek hagyományosságát sem kell azonban rossz néven vennünk tőle, hiszen ugyanitt mondja ki az ítéletet is a maga művéről: „Nihil est simul et inventum, et perfectum."

*

Összegezésül (s néhány, fentebb elszórt gondolat ismétléseképpen): úgy vélem, a tüzetesebb vizsgálatok fényében nem tartható fenn az az álláspont, amely szerint Szerdahely a magyar irodalom keretein kívül, magánosan, alkalmasint az uralkodó tendenciával szemben ellenségesen folytatta volna idegen jellegű munkásságát. Jelenleg úgy látom, a 70-es, 80-as évek fordulójának magyar irodalmi megújulása a következőképpen modellálható: a magyarnyelvűség Bessenyei által elindított programja mellett létezett, és aktívan működött egy másik modernizációs irányzat is, amely tartalmilag (gondolatilag) és formailag (esztétikai ízlésében) is az európai újító változások honosítását tűzte maga elé célul, anélkül azonban, hogy mindezt összekötötte volna az irodalom egynyelvűsítésével, illetve magyarításával, jóllehet egy magyar nyelvű irodalmiság kibontakoztatása nem állt programjával ellentétben. Ez az irányzat (amely természetesen, a kor más irányzataihoz hasonlóan, nem csoportos fellépésben, hanem egyéni, bár egymástól aligha teljesen független vállalkozásokban fogalmazódott meg), olyan literátorok működésében ragadható meg,

[84] E folyamat részletes leírását adja Scherpe idézett művében.

[85] Vö. BÁN I., *Irodalomelméleti kézikönyvek*... id. kiad. 98.

mint Horányi Elek, Wallaszky Pál, Kovachich Márton György, az egyetem oktatói karának több tagja stb., s legnagyobb alakjaként nyilván Szerdahely értékelhető. A 80-as évek közepéig, végéig a két modernizációs tendencia nemigen került szembe egymással, s a gondolati-tartalmi átfedések mellett még ízlésbeli párhuzamok is kimutathatók (például mind Szerdahely, mind a magyarnyelvűség harcosa, Révai számára Faludi jelenti az eddigi magyar költészet csúcsát).[86] Ám amint a nyelvkérdés – párhuzamosan azzal, hogy politikai-nemzetmeghatározási kérdéssé nőtte ki magát – az irodalmi viszonyokban elhatároló jelentőségűvé vált, a két tendencia békés egymás mellett élése is megszűnt, s ellenségesre fordult (amihez a későbbiekben Szerdahely káros politikai szerepjátszása is hozzájárult, miáltal aztán az egész nem nyelvi jellegű irányzat mint magyarellenes dezavuálódott: a magyar nyelvet kizárólagosnak el nem fogadók visszamenőleg is konzervatív vagy akár reakciós színben tűntek fel). A két modernizációs tendencia tartalmi eltérései elsősorban kulturális/esztétikai szempontok alapján körvonalazhatók: míg Szerdahely irányzata, amely az esztétikai értéket (s így a mű „hasznosságát") nem köti *egy* (a magyar) nyelvhez, tágra nyitja kapuit a modern esztétikai és művészeti irányzatok felé, addig a magyar nyelvért küzdő literátorok hagyományosabb irodalomfelfogást tűznek zászlajukra, s mozgalmuk számára az irodalom nevelő/nemzetművelő funkciója meg kell, hogy őrizze a didaktikus hasznosságkoncepció majdnem sértetlen egészét. Valószínűleg összefüggésbe hozható e principiális választással az is, hogy a nyelvvédő tendencia az eredeti esztétikai alkotások sürgetése helyett az eredendően hasznosságelvű, s természetesen velejéig imitációselvű fordításkoncepciót szorgalmazza (emiatt fog majd a későbbiekben az eredetiségkoncepció is a fordításelmélettel, nem pedig az imitációelmélettel szemben megfogalmazódni); alighanem ezzel magyarázható végső soron az is, miért született oly kevés esztétikailag magasrendű alkotás ez évtizedekben. A Bessenyei nevével fémjelzett, később Péczeliben, Révaiban folytatódó irodalmi irányzatnak elsősorban nem autonóm műalkotásokra, esztétikai, hanem retorikai jellegű irodalomszemléletre volt szüksége, hiszen ez biztosította számára a központi jelentőségűnek tételezett nyelv szabályozását s kiművelését: emögött (s a tiszta tartalmi elemzéseket követelő gondolatiság mögött) messze hátramaradva következtek csupán a művészi megformálás követelményei; illetve ezek stilisztikai, nyelvhelyességi kérdésekké formáltattak át. A magyar nyelvűség koncepciója – társadalmi/politikai okok következményeképpen – a 90-es években rövid idő alatt kiszorította a szépirodalomból a másik tendencia érvényesülési lehetőségeit, s győzelme az irodalmi újítás számára kétségbevonhatatlanná vált. Ám hogy a harchoz használt

[86] E békés egymás mellett élésre igen szép dokumentum Bessenyei 1778-ban írott levele az egyetem professzoraihoz: „Vezessétek Magyarországnak pusztáin bujdosó elméinket a szép tudományoknak és bölcsességeknek fényes napjára, hadd lássuk meg ott, micsoda az Ember. Hitessétek el róla, hogy a deák nyelvnek sebes beszéde s országunk leírott törvényeinek cikkelyén kívül is vannak még embernek való tudományok... Mi a nyelvnek is csupa tudását illeti, elhisszük, hogy a debrecenyi csikósok a Trincsén és Nyitra vármegyei fő-fő embereknél jobban beszélnek magyarul, de mégsem következik, hogy azoknál tudósabbak vólnának." Vö. BESSENYEI György, *A Budai Nagy Társaság főtanítóihoz* (kiadta: NÉMEDI Lajos), *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, 7. 1961. 637–641. Az idézet: 639. Új közlése: BESSENYEI György, *Tolerantia*. 1778. Nyíregyháza, 1978. 60–67. (Szempontunkból nem játszik szerepet, hogy Némedi szerint Bessenyei a levelet nem küldte el.)

eszköz, a nyelvközpontú retorikus irodalomszemlélet milyen ellentmondásokat és feszültségeket fojtott el (s nem oldott meg), szépen szemlélteti, hogy egy-két évtized múlva a magyar irodalmiság legnagyobb vitája, a nyelvújítási harc, ugyanígy a műalkotások esztétikai autonómiája körül fog kirobbanni, ez esetben már természetesen az anyanyelv felhasználásának kérdése köré szűkítve az egykor egyetemesebb problémát.

*

Szerdahely részletesen elemzett műveiből az idézetek helyét nem lábjegyzetben közlöm, hanem a szöveg közben zárójelben adom meg, a következő rövidítések segítségével:

Ae I. és Ae II. = Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias, et artes amoeniores autore Georgio Szerdahely ... I–II. Buda, 1778.

APG = Ars poetica generalis ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata authore Georgio Aloysio Szerdahely, Buda, 1783.

PDr = Poesis narrativa ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata authore Georgio Aloysio Szerdahely, Buda, 1784.

PN = Poesis narrativa ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Aloysio Szerdahely, Buda, 1784.

Szép = Aesthetica avagy a jó ízlésnek a szépség Filozófiájából fejtegetett tudománya. Fő tisztelendő Szerdahelyi György urnak nyomdoki után irá Szép János, Szombathelyen a szép tudományoknak ifjabbik Tanétója. Buda, 1794.

Itt jegyzem meg, hogy Szerdahelynek állítólag saját kezű bibliográfiájában az Aestheticának még két kiadásáról is történik említés: ezek megjelentek volna 1779-ben Bécsben, majd 1788-ban Nagyszombatban (lásd: Sommervogel: Bibliographie de la Compagnie de Jésus. VII: 1779–1783. „Il nous a laissé lui-meme la liste de ses ouvrages.") E két kiadásnak azonban sehol nem akadtam nyomára, a szakirodalom sem tesz róluk máshol említést.

István Margócsy

LA THÉORIE D'ART DE GYÖRGY SZERDAHELY

L'étude analyse l'œuvre de György Szerdahely, professeur d'esthétique de l'université de Buda, avant tout du point de vues des problèmes de la vision littéraire.

Szerdahely avait fait paraître cinq volumes d'essais esthétiques en langue latine, aux années 1770–1780, où il avait essayé d'adapter les tendances moderne de l'esthétique européenne de l'époque.

L'étude cherche à découvrir le rôle de Szerdahely dans la vie littéraire de son époque, d'autre part accentue d'avoir retrouver les analyses détaillés de tous les problèmes de vision littéraire ayant un rôle quelconque dans la littérature hongroise de la fin du 18e siècle.

Demandant la cause de l'éviction de Szerdahely de la conscience collective littéraire hongroise, l'étude veut prouver avant tout la modernité de ses idées et accentue le fait que l'auteur, malgré la langue latine de ses ouvrages avait entrepris un rôle important aux renouvellements caractéristiques de Lumières de la littérature hongroise. Car l'hypothèse de base de l'étude, c'est l'influence vivante, à la fin du 18e siècle, d'un programme de modernisation de langue étrangère, à côté de la littérature de langue hongroise des Lumières, dont la reconnaissance et l'évaluation serait un devoir important des recherches littéraires dans l'avenir.